

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՏՈՒՑՂՆՈՒ

Արտատպւում «Ապագայ» շաբաթաբերէն
սրբագրութիւններով եւ յաւելումներով

1939

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՌԹՈՂԼՈՒ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

25.1.40

Արշակ Բ. ԵՒ ՔԵՈՒՕՂԼՈՒ
Յիշխան/Ե

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՈՒՕՂԼՈՒ

A III 3525

Imp.«Artistique»- 42, rue de la Jonquièrre, Paris (17°)

Գեղ. Տպարան և. Մարիկեան

1938

ԱՐՇԱԿ Բ. ԵՒ ՔԵՌՈՒՆԴՈՒ

Վերջին յիսնամեակին Ֆոքլորա-
կան ուսումնասիրութիւններէն կը հե-
տեւի որ կարգ մը ժողովրդական զը-
րոյցներու հիմնական նիւթերուն (քէ-
մա) հայրենիքը եւ ժողովրդականու-
թեան մեծագոյն շրջանակը կը գտնուի
զօտիի մը մէջ, որ կը պարփակէ Կով-
կասը եւ ի հնումն բնականօրէն անոր
կից երկիրները, այսինքն արեւելեան
(եւ նոյնիսկ արեւմտեան) Փոքր Ա-
սիան, հիւսիսային Պարսկաստանը,
ներկայ Ռուսիոյ հարաւային մասը,
ուր իբր երկրին տէրերը կ'իշխէին
Ձէրքէզներուն եւ Օսերուն (Օսէթե-
րուն) նախահայրերը: Իբր օրինակ
բաւական է յիշել Պրոմէթէսի (աս-
տուածի մը կողմէ լեւան մը վրայ չըղ-
թայուած հերոսի մը) զրոյցը, որ հա-
սարակաց է թէ՛ Հին Հայաստանի եւ
թէ՛ վրացական աշխարհին, մինչեւ
Արխագիւ, ինչպէս նաեւ «Քարէն ծը-
նունդ»ի զրոյցը, որ գոյութիւն ունի
հին Փոխգլխայէն եւ հին հիւսիսային
Փոքր Ասիայէն մինչեւ Կովկաս:

Կոյրերու, կոյրերու զաւակներու եւ
կոյրերու վրեժառութեան զրոյցներ
գոյութիւն ունին աշխարհի ամէն կող-
մը (Յունաց մէջ՝ Անտիգոն, Ս. Գրքին
մէջ՝ Սամսոն, եւն.), բայց «կոյրի
զաւակ»ի այն զրոյցը, կամ զրոյցին
այն տեսակը զոր, Կովկասեան Ուս-
մանց Ընկերութեան ներկայացնելէ
վերջ, Պ. Ժորժ Տիւմէզիլ այժմ կը հը-
րատարակէ Revue de l'Histoire des
Religions ի Յունուար - Փետրուար

1938ի թիւին մէջ (1), ո՛չ Յունաստա-
նի, ո՛չ Հռոմի եւ ո՛չ ալ Ս. Գրքին մէջ
կը գտնուի, այլ միայն Կովկասի մէջ,
այս աշխարհագրական անուան տալով
ամենալայն առում մը, որով անոր մաս
կը կաղմեն Ագախու ծովէն մինչեւ Ա-
զրպէյճան եւ Կասպից ծովէն մինչեւ
Անատոլիա:

Այս զրոյցին հիմնական գիծերը հե-
տեւեալ կերպով կարելի է ամփոփել:

Տէր մը կամ Թագաւոր մը անար-
դարօրէն կը կուրցնէ, բարկութեամբ
կամ իր իշխանութիւնը չարաչար գոր-
ծածելով, իր ծառաներէն կամ վասալ
ներէն մին: Հօրը վրէժը լուծելու հա-
մար, կոյրին գաւազը հերոսական
կեանք մը կը վարէ, նշանաւոր կը հան-
դիսանայ իր քաջագործութիւններով
եւ երբեմն կը յաջողի իսկ պատժել իր
չար տէրը կամ չար Թագաւորը: Բայց
համաձայն աշխարհի օրէնքին, որ չի
ներեր ստորագասին յաւերժ տիրել իր-
մէ գերագասին վրայ կամ միշտ յաղ-
թել անոր, ի վերջոյ կը պարտուի եւ
կը պատժուի յաճախ չարաչար մահ-
ուամբ մը:

Զրոյցին ամենէն հին ձեւը պահուած
է Հերոդոտոսի մէջ: Մօտաւորապէս ի-
նը դար վերջ է որ, բոլորովին տար-
բեր խմբագրութեամբ մը, գրի առնը-
ւած է Հայոց մէջ: Ամենէն նոր խմբա-

(1) G. Dumézil: Les Légendes des
«Fils d'Aveugles» au Caucase et au-
tour du Caucase.

գրութիւններն են պլանական, օտական եւ թրքական գրոյցները՝ (երեքն ալ ժԹ. դար) :

1.— ԿՈՅՐԵՐՈՒ ԶԱԽԱԿՆԵՐԸ ՍԿԻԻԹԱՅԻՈՑ ՄԷՁ

Հերոդոտոս կը պատմէ թէ (Դ. 1 - 4) Դարեհ, Բարեւոնի զբաւումէն վերջ կը ստիպէ Սկիւթացիները, որ քսանը ութը տարեկէ ի վեր Մարտոց երկիրը զբաւած եւ հոն հաստատուելով ահ ու սարսափ սիրած էին իրենց շուրջը, իրենց երկիրը վերադառնալ :

Սկիւթացիները, երբ կը մօտենան իրենց հայրենիքին, դէմերնին կը դրոմնեն անակնկալ թշնամիներ : Այս երկարատեւ բացակայութեան միջոցին, սկիւթացի կիները իրենց գերիներէն զաւակներ ունեցած էին : Այս գերիները կոյր էին, որովհետեւ Սկիւթացիները, ըստ Հերեդոտոսի, իրենց բոլոր գերիները կը կուրցնէին, որովհետեւ ձիւ կաթ կը խմէին եւ այս կաթը կթէրու եւ անոր սերը հանելու մասնաւոր եղանակ մը ունէին (մանրամասնութիւնները տեսնել Հերոդոտոսի մէջ, Դ. 1 - 4) :

Տեղեակ իրենց ծագման, ինչպէս նաեւ իրենց հայրերուն կուրութեան պատճառներուն, երիտասարդները, լուծելու համար իրենց հայրերուն վըրէժը, կ'որոշեն կռուիլ վերադարձողներուն դէմ : Նախ երկար փոսով մը երկիրը երկու մասի կը բաժնեն եւ յետոյ Սկիւթացիներուն դէմ յառաջ կը խաղան : Բազմաթիւ կռիւներ տեղի կ'ունենան, բայց Սկիւթացիները չեն կրնար յաղթանակ չահիլ : Ասոր վրայ, իրենցմէ մէկը կ'ըսէ. «Ի՞նչ յիմարութիւն կը գործենք կռուելով մեր գերիներուն դէմ : Եթէ սպաննուինք, մեր թիւը կը պակսի : Եթէ զանոնք սպան-

նենք, կը նուազեցնենք մեզի ծառայողներուն թիւը : Հաւատացէք խօսքիս . մէկ կողմ թողունք մեր աղեղներն ու նիզակները, եւ ձիւ խարազաններով յարձակինք անոնց վրայ : Որովհետեւ ուր որքան ատեն որ մեր ձեռքը զէնք տեսնեն, ինքզինքնին մեղի հաւատարմիտի կարծեն, ծնած մեղի նման մարդոցմէ . բայց եթէ, փոխանակ զէնքի, մեր ձեռքը խարազան տեսնեն, պիտի հասկնան որ մեր գերիներն են, եւ այլեւս պիտի չգիմազբեն մեզի » :

Եւ իրաւ ալ, Սկիւթացիները երբ կը հետեւին այս խրատին, գերիները ապշահար կը փախչին, առանց նոյնիսկ կռուի մասին խորհելու :

2.— ԿՈՅՐԻ ԶԱԽԱԿԸ ՕՍԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

Ռուս արեւելագէտ Վսեվոլոտ Միլէրէն վերջ, Պ. Ժորժ Տիւմէզիլ ցոյց տուած է թէ ի՞նչպէս Կովկասի Օսերուն Ֆոքերը կը նմանի Սկիւթացւոց բարքերուն, սովորութեանց եւ հաւատալիքներուն, ինչպէս որ զանոնք նկարագրած է Հերոդոտոս իր Պատմութեան Դ. գրքին մէջ : Ուստի, Պ. Տիւմէզիլ չի վարանիր սկիւթական այս գրոյցին հետքերը փնտռել օտական հետեւեալ գրոյցին մէջ :

Կոյր հսկային զաւակը, օգտուելով զլիաւոր Նարթին՝ (2) Պաթրածի բացակայութենէն, եւ առանց մտիկ ընելու հօրը խրատները, Նարթերուն քով կ'երթայ, անոնց խաղերուն եւ պարերուն կը մասնակցի, կը բռնաբարէ եւ կ'անարդէ զանոնք, բայց յաջորդ օրը Պաթրած կը վերադառնայ եւ ասպարէզ կը կարգայ կոյր հերոսին զաւակին,

(2) Նարթերը Կովկասի մէջ հիմնադրուած առաքելական հերոսներն են :

և հետը պարելով կը փրցնէ անոր մէկ բազուկը կողերով միասին: Կոյրին զաւակը կը փախչի և ուղեւոր Նարթերուն պէս հզօր ըլլալ, յիմարօրէն կը մեռնի: (3)

Տարակոյտ չկայ որ երկու զրոյցնէն բուն միջև ակնբախ տարբերութիւն մը գոյութիւն ունի, որ տարօրինակ պէտի շթուի երբ յիշենք որ երկուքին դժբութեան թուականներուն միջև չորսը 2400 տարի անցած է: Բայց երկու զրոյցները կը պարունակեն նաև համագիտութիւններ. կոյրին զաւակը կամ կոյրերուն զաւակները կ'օգտուին պատերազմիկներուն — Սկիւթացիներուն կամ Նարթերուն — բացակայութենէն, իրենց տէրերուն կամ հերոսներուն դերը կատարելու համար, և բուն տէրերուն կամ բուն հերոսներուն վերադարձը վերջ կը դնէ այս պատրանքին: Երկու պարագային ալ, յանցաւորները անդթօրէն կը պատժուին, բայց մասնաւոր արհամարհական և զանազան մը և ոչ զէնքով: Երկու զրոյցներուն բարոյականն ալ նոյնն է. ամէն մարդ իր տեղը պէտք է մնայ, և պէտք չէ որ օրինաւոր հերոսներուն տեղը անցնել աշխատի: (4)

3. — ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՍՎԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Սվաններուն (վրացի ժողովուրդը կազմող ցեղերէն մէկուն) մէջ, Ամիրան որդեգիր զաւակն է մարդու մը, որուն տէրը՝ միւսնոյն ժամանակ զեւ

(dew) մը՝ իր մէկ աչքը հանած է, վասն զի չէր կրնար իրեն պարտադրուած կարգ մը տարապարհակ աշխատութիւններ կատարել: Այս աչքին վերստին տիրանալու և դեւը պատժելու համար է որ Ամիրան կը սկսի իր հերոսական կեանքը. վերջ ի վերջոյ, ինքզինքը անպարտելի կը կարծէ, ասպարէզ կը կարգայ Աստուծոյ, որ զինքը էլ պրոպէս լերան վրայ կը կայէ:

4. — ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ «ԱՐՇԱԿ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԱՅ»

Հայոց մէջ, «Կոյրի զաւակ» զրոյցին մէջ ազդեցութիւն են պատմական դէպքեր և դէպքեր, ինչպէս հաւանաբար սկիւթական զրոյցին մէջ ըստ Հերոդոտոսի: Ծննդավայր պատմութեան — որքան որ կարելի է զայն վերականգնել — և իբր պատմութիւն աւանդուած զրոյցին միջև համեմատութիւն մը ցոյց պիտի տայ թէ ինչպէս Փոքրլոսկան տարբեր աշխարհում են իրականութիւնը:

Ինչ որ կը զանազանէ զրոյցին հայկական խմբագրութիւնը միւսնէն, անոր մէջ բոլոր դէպքերուն և դէմքերուն մարդկային նկարագիրն է և պատմութեան դեղարուեստական կատարելութեան մօտ կառուցուածքը, հիւլէն դիցաբանական զրոյցի մը նման:

(4) Տարբերութեանց պարզաբանութեան, ինչպէս նաեւ քէ սկիւթական և քէ սվանական զրոյցին քննութեան համար պէտք է դիմել Պ. Տիւմէգիլի յօդուածին: Մեմօ այս երկու զրոյցներէն առիմք ինչ որ անհրաժեշտ է հայկական և քրդական զրոյցներուն հետ հեռաւոր կապ մը ըմբռնելի ըմտայնութիւն համար:

(3) Տես G. Dumézil, Légendes sur les Nartes. էջ 54 - 55: Երկրորդ տարբերակ մը՝ էջ 55 - 56: Այս զրոյցին առթիւ Պ. Տիւմէգիլ 1930ին Քէօր Օղլուն յիշած է (էջ 55):

Մովսէս Խորենացի (Գ. 17) կը պատմէ թէ Հայոց Տիրան Թադաւորը խաբէութեամբ հրաւիրուեցաւ Պարսից Շապուհ թագաւորին քով, որուն հաւատարիմ էր գտնուած: Շապուհ Տիրանը կշտամբելէ վերջ կուրցնել տուաւ անոր աչքերը: Պատմաբանը կ'աւելցնէ թէ Տիրան այս աստուածային պատիժը կրեց որովհետեւ ինք ալ սպաննել տուած էր Յուսիկ Հայրապետը, որ Հայերը լուսաւորած էր (խաւարեցոյց Տիրան զՀայս, — խաւարեցաւ և ինքն):

Շապուհ Հայոց բանակը սիրաշահեալու համար Տիրանի տեղ թագաւորեցուց անոր որդին՝ Արշակը, սակայն զէպքերը ցոյց տուին որ սխալած էր, որովհետեւ Արշակ թշնամացաւ Պարսից, պարտութեան մատնեց զանոնք, բայց միւս կողմէ տակաւ դարձաւ թէ Յունաց և թէ մանաւանդ իր հօտաակներուն՝ Հայոց, իր բռնակալութեամբ և ապերասան կենցաղով: Արշակ կոտորեց նախարարները, հալածեց Հայաստանայց եկեղեցիքն և ի վերջոյ ստիպուեցաւ Շապուհի քով երթալ ականջայ (յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ և ի պահեստի լինի ի նմանէ): Շապուհ «կոպէս զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք և տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնյուշն կրօնեղալ բերդ»: Արշակի դերութենէն և բերդաբեկութենէն վերջ, Շապուհ աւերել կու տայ Հայոց աշխարհը, կը հալածէ քրիստոնեաները, և երբ Արշակ կը լսէ այս աղէտները, անձնասպան կ'ըլլայ (Գ. 35):

Մերձաւոր Արեւելքի մէջ հայրուստ գէպ էր որ թագաւոր մը ուրիշ թագաւորի մը աչքերը կուրցնել տար, և Տիրանի ու Արշակի մասին Խորենացի

ցիլի պատմածին և կոյրի գաւիկ զրոյցներուն միջեւ դժուար պիտի ըլլար սանձութիւն մը գտնել եթէ նոյն զէպքերը պատմուած չըլլային նաեւ Փաւստոս Բիւզանդի կողմէ (Ե. դար) բոլորովին տարբեր ձեւով:

Փաւստոս Բիւզանդ (Գ., 12 - 19) կը պատմէ թէ Հայոց Տիրան Թադաւորը, իր հօր՝ Խորով Կոտակի յաջորդելէ վերջ, մոռցաւ քրիստոնէական կրօնքին պատուիրանքները, իր աւագանիին հետ անարդար արարքներ և ոճիրներ գործեց, անձնատուր եղաւ զեղիս, ցով և անբարոյական կեանքի մը: Երբ Հայոց Հայրապետը՝ Յուսիկ, որ իր փեսան էր, անկարող իր յորդորներով և նոյն խել կշտամբանքներով զայն կարգի բերելու, ի վերջոյ արգելեց անոր եկեղեցիէն ներս մտնել իրր անարժան, Տիրան թողած մահ ընել տուաւ զայն: Նոյն բախտը վրձակեցաւ Յուսիկի յաջորդին՝ ասորի Դանիէլ Լպիսկոպոսին, զոր Տիրան խեղդել տուաւ:

Լուսաւորչի տունը չունենալով հայրապետական զահուն արժանի շուռիկ մը — Յուսիկի երկու զաւակները՝ Պապ և Աթանաղիէն, իրենց անառակ կեանքին պատճառաւ անարժան էին հայրապետական զահուն — Ազրիանոսի տունէն երկու եկեղեցականներ յաջորդաբար բորձրացան հայրապետական զահը, հաշտ ընթանալով արքունիքին հետ:

Փաւստոս իր ըմբռնումներուն համաձայն ներկայացնելէ վերջ Հայաստանի արքայազոյն իշխանութեանց միջեւ յոանի մէջ քաղաքական և կրօնական ազդեցութեան պայքարի այս շրջանը, կը պատմէ այն զէպքերը որոնց հետեւ

ւանքով Տիրան դերի կ'իյնայ Պարսից ձեռքը, կուրութեան կը դատապարտուի, իրեն կը յաջորդէ իր դաւաղը Արշակ, որ՝ տարիներով կուռելէ վերջ Պարսից դէմ, ի վերջոյ կը յանձնուի իր թշնամիներուն եւ իր կեանքը կը վերջացնէ անձնասպանութեամբ:

Փաւստոսի պատմութեան զանազան գլուխներուն միջեւ լեզուի ու ոճի տարբերութիւնը այնքան զգալի է որ երկարատեւնէ ի վեր ուշադրութիւն գրաւած է, եւ կենդանի, գունաղէկ, կայտառ ոճով պատմուած էջերուն մէջ հին գրոյցներու եւ վիպական հատուածներու նշմարներ մատնացոյց կ'ըլլան: Փաւստոսի մէջ Տիրանի եւ Արշակի պատմութիւնը շփոթուած եւ աղաւաղուած պատմական դէպքերու եւ դէմքերու եւ ժողովրդական զրոյցի մը խառնուրդն է, զոր պատմադրելը իրր իրական պատմութիւն կը ներկայացնէ, եւ հետեւաբար ըստ կամս կը դործածէ:

**

Տիրանի դահաւալութենէն վերջ, կը պատմէ ուրեմն Փաւստոս, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կը տրեքէր Պարսից եւ Հայոց թագաւորներուն միջեւ: Սակայն այս խաղաղութիւնը խանդարուեցաւ ոչինչ բանով մը, եւ Տիրանի սենեկապետին՝ Սիւնեցի Փիսակին (5) պատճառաւ, որ անորդ եւ «ոչինչ պակաս քան զդեւ էր մոլորութեամբ»:

« Զայնու ժամանակաւ ձի մի էր ե-

րկուար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանային: Եւ էր ձին գունով ճարտուէ ճանճէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսնելով քան զայլս գեղեցիկ, զանազան՝ որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր »:

Տիրան իր սենեկապետը պաշտօնով մը կը ղրկէ սահմանակից Ատրպատական նահանգին իշխանին՝ Վարազ Շապուհի քով: Փիսակ Շապուհի կը մատնէ Տիրանի ձին որ ինչպէս իր նկարագրութենէն կը տեսնուի, հազուագիւտ անասուն մըն էր: Վարազ Շապուհի Փիսակի ձեռամբ նամակ մը կը ղրկէ Տիրանի, եւ կը խնդրէ որ այդ ձին իրեն նուիրէ: Տիրան չ'ուզէր իր ձիէն բաժնուիլ, բայց կասկածելով որ մի գուցէ Փիսակ երկու թագաւորութեանց միջեւ թշնամութիւն սերմանէ, իր ձիուն յար եւ նման ձի մը փնտռել եւ գտնել կու տայ, բայց այս ձին իր ձիուն չափ բարձր չէր, որովհետեւ իր ձիուն ճիշդ ու ճիշդ նմանը գտնել կարելի չէր: Տիրան այս ձին նամակով մը եւ նուէրներով կը ղրկէ Վարազ Շապուհի, միշտ Փիսակի միջոցաւ, եւ կը յանձնարարէ ըսել անոր թէ ղրկուած ձին նոյն ինքն Տիրանի ձին էր, զոր Տիրան չէր խնայած ի նշան սիրոյ եւ բարեկամութեան: Փիսակ ոչ միայն Տիրանի յանձնարարութեան ճիշդ հակառակը կ'ընէ, ճշմարտութիւնը պատմելով, այլ կը գրգռէ Վարազ Շապուհի, ըսելով թէ ձիւ կաշի մը անգամ խնայեց եւ խաբելով ծաղրեց զինքը: Այս կարգի խօսքերով ալ չգոհանալով, Փիսակ կ'ամբաստանէ նաեւ Տիրանը թէ կ'ատէ Պարսիկները, եւ Յունաց կայսեր եւ յունական բանակին չնորհիւ կը խորհի տապալել Սասան -

(5) Փիսակ կը նշանակէ պարսկերէն բորստ, ըստ Կոնսիասի (P. de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, 217, յիշուած է. Բեդեքսէ, L'inter-vention...etc, էջ 18, ծան. 1):

եանց հարստութիւնը, վասնզի Տիրան կըսէ թէ այդ տէրութիւնը իր հայրե - բուն՝ այսինքն Արշակունեաց՝ կը պատկանի:

Վարազ Շապուհ խնդիրը կը տեղեկադրէ Պարսից Ներսէս արքային, եւ հրաման կը ստանայ Հայոց թագաւորը կարանաւորելու: Վարազ դեսպանի մը միջոցաւ Տիրանի կը տեղակացնէ թէ կը փափաքի անոր այցելել: Տիրան իր բարձրատիճան հիւրը վայելչօրէն մեծարելու եւ զբօսցնելու համար թէ՛ խնջոյքներ եւ թէ՛ որսորդութիւններ կազմակերպել կ'որոշէ, բայց նկատելով որ Պարսիկները նախանձոտ եւ նենգամիտ են, յարմար չի դատեր որ Վարազ Շապուհ Հայոց որսաչառ վայրերը տեսնէ, ուստի կ'ընտրէ այնպիսի վայր մը ուր քիչ որս կը գտնուի:

Վարազ Շապուհ երեք հազար զօրքով եւ պատուական ընծաներով կու գայ, կը մեծարուի եւ կը մեծարէ: Բայց Փրսակ («չորիկն, չոզմոզն, տիրանենկն ու տիրադուրժն, տիրասպանն, տիրամատնիչն Փրսակ») Վարազ Շապուհի կը տեղեկացնէ ինչ որ Տիրան ըրած է որսի մասին: Օր մը, Վարազ Շապուհ Տիրանը ճաշկերոյթի կը հրաւիրէ, եւ երբ թագաւորը եւ իր հետեւորդները լաւ մը կ'արբենան, Վարազ Շապուհի դարանակալ զօրքը կը ձերբակալէ Տիրանը, կը գրաւէ արքունի գանձը, կը գերէ թագուհին եւ գահաժառանգը: Տիրան՝ ձեռքերն ու ոտքերը երկաթէ կապանքներու մէջ՝ կը տարուի Դալարիս գիւղը: Եւ Վարազ կ'ըսէ. — «Աղէ՛, տեսէք ածուղ որով երկաթ չողացուցուք, զի զաշս խարեացուք զարքայիս Հայոց (6): Վարազ

Տիրանը կուրցնէ վերջ կը տանի Պարսից թագաւորին (Փաւստոս, Գ., 20): Նախարարները եւ իշխանները խորապէս կ'աղքուին իրենց թագաւորին այս դժբախտութիւնն եւ Յունաց կայսեր օգնութեան կը դիմեն: Կայսրը, յիշելով Կոստանդինոսի եւ Տրդատի միջեւ կուռած ուխտը, կ'որոշէ օգնել Հայոց: Այդ միջոցին Պարսից Ներսէս թագաւորն ալ Հայաստան կ'արշաւէ: Յունաց կայսրը իր բանակով Հայոց երկիրը կը հասնի, բայց իր բանակը Սատող թողնով, հայկական բանակէն երկու իմաստուն մարդոց՝ Արշարունեաց նահապետին՝ Արշաւիր Կամսա - րականի եւ Սիւնեաց նահապետ Անգովիկի հետ, կազմարաւմաճաւ գիւղացիի պէս ծալտուած, կը մտնեն Պարսից բանակը, որ կը գտնուէր Բասեն գաւառին մէջ, Ոսխայ կոչուած գիւղը, կը լրտեսեն Պարսից բանակը եւ կը տեղեկանան անոր ոյժին, ապա իրենց բանակատեղին կը վերադառնան եւ կը պատրաստուին յարձակման: Երբ Յունաց բանակը եւ Հայկերը Ոսխայ գիւղը կը հասնին, պարսիկ բանակը անպատրաստ կը գտնեն: Կը յարձակին ուրեմն Պարսից վրայ եւ սուրէ կ'անցընեն բոլոր զինուորները, բացի Պարսից թագաւորէն որ կը յաջողի փախչիլ եւ իր երկիրը հասնիլ: Ներսէս իր երկիրը վերադառնալէն վերջ, Ժողով կը գումարէ, հասկնալու համար թէ ի՞նչ պատճառաւ ծագած էր այս պատերազմը: Երեւան կ'ելլէ որ այս ամէնուն պատճառը անարժէք բան մըն է («զի յոչինչ իրաց եւ վատթար բանից համարեցան զիրսն եղեալս, վասն ձիոյ միոյ), ձի մը, զոր Վարազ Շապուհ կը փափաքէր ունենալ: Ներ-

ւորին աչքերը այրեմն»:

(6) «Գագե՛ք ածուխ բերե՛ք որ երկաթը կարմրցնենք եւ սա Հայոց քագա-

սեւ կը հրամայէ Վարազ Շապուհի մորթը խոտով լեցնել եւ հրապարակին վրայ կանգնել: Յետոյ Յունաց կայսեր հետ կը փափաքի հաշտութիւն կնքել:

Վաղէս կայսր պայման կը դնէ որ ամէն բանէ առաջ հայ դերիները, եւ մանաւանդ Տիրան Թադաւորը, իրենց երկիրը վերադառնան, ինչպէս նաեւ վերադարձուին ամէն ինչ որ գրաւուած է Հայերէն: Ներսէս Տիրանը բանտի կապանքներէն կ'արձակէ եւ քաղցրութեամբ կը վարուի անոր հետ, խոստանալով զինքը վերստին Թադաւորեցնել Հայոց վրայ: Բայց Տիրան կը պատասխանէ որ անօգուտ եւ անպտուշած է, նոյն իսկ անկարելի, որ ինք՝ կոյր մը՝ Թադաւորէ: Ուստի կ'առաջարկէ որ իր տեղը Արշակ բարձրանայ արքայական դահլը: Պարսից Թադաւորը կը վերադարձնէ Տիրանը, բոլոր դերիները, դանձերը, եւն., եւ Յունաց կայսրն ալ Պարսից դերիները, որոնց մէջ կը գտնուէին Պարսից Թադաւորին կիները: (Փաւստոս, Գ., 21):

ԿՈՅՐԻ ԶԱՒԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

«ԱՐՇԱԿ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԱՅ»

Այն ատեն կը սկսի Արշակի՝ «Կոյրի գաւկին» իշխանութիւնը, որուն պատմութիւնը կը գրաւէ Փաւստոսի գրեթէ ամբողջ չորրորդ գլուխը: Արշակի դահապալութենէն վերջ Հայաստան կ'ունենայ խաղաղ զարգացման շրջան մը («եւ եղեւ խաղաղութիւն մեծ ի ժամանակի յայնմ ի») : Բոլոր անոնք, որ պահուրտած կամ փախած էին, վերստին կը նուիրուին իրենց գործերուն: Հօր բանակ մը կը վերակազմուի եւ Արշակի ղայեակը՝ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետ կը կարգուի: Հայաստանի սահմանները կը պաշտպանուին: Բոլոր նախարար-

ները վերստին կը հնազանդին իրենց թադաւորին, եւ ամէն մարդ իր արժանի տեղը կը գրաւէ: Երկրին քաղաքային վարչութիւնը կը յանձնուի Գնունեաց նախարարական տոհմին: Հայաստան բարգաւաճ վիճակ մը կը ստանայ որէն: «Եւ նորոգեցաւ, զուարթացաւ տէրութիւն թադաւորութեան Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինն»: Լուսաւորչի բնտանիքէն Ներսէս կը բարձրանայ Հայրապետական դահլը: Արշակ, տասնեակ մը նախարարներ եւ Ներսէսը կը զրկէ Յունաց Վաղէս կայսր քով, նորոգելու համար Հայոց եւ Յունաց միջեւ խաղաղութեան դաշինքը, բայց Վաղէս Ներսէսը ամայի կղզի մը կ'աքսորէ, ամբաստանելով զայն թէ իր գաւկին մահուան պատճառ եղած էր: Հայկական բանակը, լուծելու համար Ներսէսի աքսորին վրէժը, մինչեւ Կեսարիա եւ Անիկուրիս կ'արշաւէ եւ Յունաց երկիրը կը կողոպտէ ու կ'աւերէ վեց տարի:

Բայց Արշակ շուտով կը սկսի ամբարշտանալ: Կող գաւառի մէջ կ'հոգովին մէջ կը հրամայէ դաստակերտ մը շինել, որպէսզի հոն հաւաքուին բոլոր զոյգերն ու աւաղակները, մարդասպաններն ու խարբանները, պարտատէրներն ու կնահանները, եւ բոլոր անոնք որ ուրիշին իրաւունքը բռնարարած էին: Եւ դաստակերտը կ'աւանդանայ, կը քաղաքանայ, կը մեծնայ եւ կը լեցնէ ամբողջ հովիտը: Այն ատեն Արշակ կը հրամայէ իրեն համար ալ տպարանք մը շինել տալ հոն, ուր իրեն կ'ընկերանան նաեւ մեծամեծները եւ նախարարները: Այդ քաղաքը կը կոչուի Արշակաւան:

Երբ Ներսէս, Վաղէսի մահէն վերջ, Հայաստան կը վերադառնայ եւ կը տե-

գեկանայ Արշակի ամբարշտութեանց
և մանաւանդ Արշակաւանին հաստատ-
ման, կը յորդորէ, կը յանդիմանէ, և
ի վերջոյ կ'անիծէ Արշակը, և կը մար-
դարէանայ Հայոց աշխարհի կորուս-
տը: Երեք օր վերջ հիւանդութիւն մը
ընթացին՝ կ'ընէ Արշակաւանի բնակիչ-
ներն ու անասունները (ըստ Խորենաց-
ւոյ, հայ նախարարներն են որ կը կոր-
ծանեն Արշակաւանը: Գ. 13):

Արշակ յետոյ սպաննել կու տայ իր եղ-
բորորդին Գնէլը, կ'ամուսնանայ անոր
կնոջ՝ Փառանձեմի՝ Սիւնեաց Անդրո-
նիկ իշխանին հրաշագեղ աղջկան հետ
(որուն «համբաւ գեղեցկութեան...
ընդ վայրսն տարածեցաւ, և համբաւ
դեղոյ նորա յաճախեալ բազմանայր և
հնչէր»), և սպաննել կու տայ նաև
իր միւս եղբորորդին՝ Տիրիթը, որ
Փառանձեմին հետ ամուսնանալու հա-
մար իր եղբորը՝ Գնէլի մահուան պատ-
ճառ եղած էր:

Բայց սրշափ Արշակ իր կինը կը սի-
րէր, կ'ինն ալ նոյնշափ Արշակը կ'ա-
տէր, «ատելով թէ թաւ է մարմնով և
թուի է գունդով»: Երբ Արշակ կը հա-
մուրսի թէ Փառանձեմ իրեն կ'ապուած
է, Յունաց երկիրը մարդ կը զրկէ և
կայսերական տոհմէն կ'ին մը բերել կու
տայ, Ողիմպիական անունով, որուն
հետ կ'ամուսնանայ (ըստ Խորենացւոյ՝
Ողիմպիական Արշակի առաջին կ'ինն է,
և Փառանձեմ՝ երկրորդը: Գ. 24):
Փառանձեմ թունաւորել կու տայ Ո-
ղիմպիական: Ներսէս չուզելով Արշա-
կի երեսը տեսնել, մինչև անոր կո-
րտեան օրը, կը հեռանայ: Իրեն կը
յաջորդէ Չունակ անուն մէկը, որ պա-
լատին հըռ կ'ամակատարը կ'ըլլայ:
Կամեմալ կը վերջանայ արքունիքին
յաղթանակով:

Ներսէսի հեռացումէն վերջ Արշակ

կոտորել կու տայ նախարարներէն շա-
տերը, կ'անձիտէ ուրիշներու սերուն-
դը և յարքունիս կը զրաւէ անոնց հա-
րստութիւնը:

Այս ատենները, Պարսից Շապուհ
թագաւորը կը հրաւիրէ Հայոց Արշակ
թագաւորը, զոր կ'ընդունի մեծ պա-
տիւներով, և որուն հետ կը վարուի
իրբեւ իրեն հաւասար թագաւորի մը
հետ: Բայց վախճալով որ մի գուցէ
Արշակ խաբէ զինքը և Յունաց կայ-
սեր հետ իրեն զէմ դաշնակցի, կը
ստիպէ զայն որ աւետարանին վրայ եր-
դում ընէ թէ հաւատարիմ պիտի մը-
նայ իրեն՝ Շապուհին: Արշակ երդում
կ'ընէ. բայց անստիպ վասակ Մամի-
կոնեանի չար խորհուրդներուն, կը
փախչի Պարսից արքունիքէն: Շա-
պուհ, Յունաց հետ պատերազմի մէջ
ըլլալով, կը ջանայ սիրաշահիլ Ար-
շակը, որ «անարդեաց զնա յետ երդ-
մանցն խրոյ»: Բայց Արշակ մեծամոլ
էր (Խորենացի կ'ըսէ (Գ. 19), «անձ-
նահաճ», ամբարտաւան, որ Աբելլէ-
սի պէս քաջ երեւալ կ'ուզէր, բայց
դոժով կաղ և սրաղլուի թիրախէ-
սի կը նմանէր) և կը սպասէր որ Յու-
նաց և Պարսից թագաւորներէն մէկը
իր զինակցութիւնը խնդրէ: Կը յուսար
որ Յոյները կը գիմէին իրեն, բայց
«նոքա ոչ ուզեցին զնա և ոչ շուք
զին նմա և ոչ մեծարանս»: Իսկ Պար-
սից թագաւորը կ'առաջարկէ որ Ար-
շակ օգնէ իրեն: Արշակ կ'ընդունի ա-
ռաջարկը: Վասակ սպարապետ 400-
000 զօրքով («նիզակաւորք, սուսերա-
ւորք, աղեղնաւորք անլիւշպք, վաղրա-
ւորք, սակրաւորք... հեծելազօրք զը-
րահաւորք, պատենազէնք, սաղա-
ւարտաւորք, դրօշաւորք, կազմ նշա-
նաւորք թաղմաճայն փողարօքն»), ա-
ռանց սպասելու որ Պարսից լանակը

ժամանէ, կը յարձակի Յունաց բանակին վրայ, կը կոտորէ զայն եւ կը դըրաւէ անոր դանձերը: Պարսից թագաւորը կ'ուզէ պատուել Հայոց թագաւորը, անոր, ի միջի այլոց, տալով իր ազնիւը: Փառանձեմի հայրը, վախնալով որ Արշակ կ'անտեսէ իր կիներ, ամէն ջանք ի դործ կը դնէ երկու թագաւորներուն բարեկամութիւնը խզելու համար եւ կը յաջողի ալ: Արշակ, առանց ամուսնանալու, գիշերանց զաղտնօրէն կը փախչի: Հակառակ այս նոր անարգանքին, Շապուհ դարձեալ կը ջանայ սիրաշահիլ Արշակը, որովհետեւ Պարսից եւ Յունաց միջեւ պատերազմը վերջացած էր: Բայց երբ Հայաստանի այս երկու մեծ դրացիներուն միջեւ խաղաղութիւն կը տիրէ եւ Յունաց կայսրը կը լքէ Արշակը, թշնամութիւնը կը սկսի Հայոց եւ Պարսից միջեւ եւ կը տեւէ երեսուն, երեսուն երկու կամ երեսունը չորոս տարի: Շապուհ Արշակի դէմ յառաջ կը խաղայ, բայց Հայերը սրախողիտող կ'ընեն պարսկական բանակը եւ Շապուհ հաղիւ կը փախչի: Հայկական բանակները, երեսունի չափ պատերազմնելու մէջ, որոնց նկարագրութիւնը գրեթէ միօրինակ թուումի մը կը վերածուի (Դ., 21 - 49), պարտութեան եւ փախուստի կը մատնեն չորս հարիւր, եօթը հարիւր, ինը հարիւր հազար եւ նոյնիսկ հինգ միլիոն հոգինոց պարսկական բանակները:

Եւ այսպէս, երեսուն, երեսուն երկու կամ երեսունը չորս տարի, հայկական բանակները անդու՝ անդադար կը պատերազմին արքայից արքային անհրազօր դունդերուն դէմ: Հայաստան քանիցս կ'ենթարկուի յանկարծական յարձակումներու, բերդաքաղաքներ կը դրաւուին, երկիրը կ'ա-

ւերուի, ժողովուրդը դերի կը տարուի: Ոմանք կը կոխտուին փղեբէն: Կիներ ու մանուկներ ցցահար կ'ըլլան: Նոյն իսկ կը սրբապղծուին Արշակունի թագաւորներուն գերեզմանները, եւ անոնց ոսկորները դերի կը տարուին: Բայց ամէն անգամ Արշակ եւ իր սպարապետը՝ Վասակ Մամիկոնեան կը յաջողին ամբողջովին կոտորել պարսկական բանակները եւ միայն Շապուհ, կամ իր զօրավարները եւ կամ հաւատուբայ եւ դաւաճան հայ նախարարը՝ Մերուժան Արծրուհի հաղիւ կը յաջողին միաձի փախչիլ: Պարսիկները, զոր կը զրգուէ եւ կ'առաջնորդէ Մերուժան, միշտ կը կրկնեն իրենց յարձակումները, բայց Արշակ եւ Վասակ ալ միշտ կը յաջողին պարտութեան մատնել զանոնք:

Եւ սակայն, օրին մէկը, Արշակի նախարարները եւ զինուորները, կըռւելէ ձանձրացած եւ կարօտ հանդիստի, կը սկսին հեռանալ բանակէն եւ լքել իրենց թաղաւորը՝ Արշակ: Նախ պատիք կ'ըլլայ մեծամեծ աւագանին, ինչպէս Աղծնեայ բղէշիւր, Նաւրական բղէշիւր, Մահկեր տան բղէշիւր, Նոհրական բղէշիւր եւ Աղծնեայ ամբողջ նախարարութիւնը, որոնք կ'երթան Շապուհի հպատակութիւն կը յայտնեն եւ իրենց երկիրը պարխաղով կ'անջատեն Հայոց աշխարհէն: Եւ ուրիշներ կը հետեւին անոնց օրինակին: Ապտամարութիւնները կը յաջորդեն իրարու: Ամբողջ զաւառներ կ'անջատուին Հայաստանէն: Ուրիշ նախարարներ Յունաց կայսեր քով կ'ապաստանին: Քայքայումը էն կատիւ: Թագաւորական իշխանութիւնը մեծապէս կը տկարանայ եւ Հայոց թիւը կը սկսի նստազրկի:

Այն ատեն կը ժողովուին «մարդիկ ա-

մենայն աշխարհին իշխանութեան թա-
ղաւորութեան Հայոց» եւ կը ներկա-
յանան Հայոց եպիսկոպոսապետին՝
Ներսէսի: Հոն են Հայաստանի մեծա-
մեծները, նախարարները, կուսակալ -
ները, դաւառատէրերը, դործակաշնե-
րը եւ շինականներուն գաւառները,
որ կ'ըսեն. — «Դու, Տէր, քեզնի դի -
տես, զի այս երեսուն ամ է թագաւո-
րին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ
հանգիստ ոչ եղև ի պատերազմէ, եւ
համակ սուրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս
եւ ի տէգս նիզակաց զբրտունս երե -
սոց մերոց Զնջեցաք: (7) Այլեւս կա-
րողութիւն չմնաց մեր վրայ: Ա'լ չենք
կրնար պատերազմիլ: Լաւագոյն է որ
Պարսից թագաւորին ծառայենք ինչ -
պէս ըրին մեր ընկերները: Զէ', ալ
չենք կրնար կուռիլ: Մենք ալ մեր ըն-
կերներուն պէս պիտի ընենք: Եթէ
Արշակ պէտք կը տեսնէ Շապուհի հետ
պատերազմելու, թող Վասակի եւ իր
աներոջ՝ Անդովիկի հետ երթայ պա -
տերազմի: Հայոց աշխարհէն ո'չ ոք
պիտի օգնէ իրեն: Նմա եթէ պէտ ի-
ցէ տացէ պատերազմ, թէ ոչ պէտ՝ մի:
Մեր թողեալ զնա, մեզ փոյթ էջ»:

Ներսէս, որ անիծած էր Արշակը եւ
հեռացած Հայրապետական դահէն, չը-
տեսներու համար անոր երեսը մինչեւ
որ կործանէր, ի զուր կը ջանայ հա -
մողել նախարարները որ չլքեն Արշակը
եւ շարունակեն պատերազմիլ: «Եթէ

բիւր չար իցէ Արշակ, կ'ըսէ Ներսէս,
սակայն աստուածապաշտ է, եւ եթէ
մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր
ձեր է»: Բայց Հայոց աշխարհի մեծա-
մեծները եւ նախարարները անդրդու-
լի կը մնան իրենց սրտման վրայ, եւ
երբ Ներսէս շատ կը պնդէ, կը պա -
տասխանեն թէ չեն ուզեր այդ տեսակ
խօսքեր լսել, եւ աղմուկի մէջ խեղդել
կը ջանան Ներսէսի ձայնը: Եւ ամէն
ոք իր դաւառը կը մեկնի:

Այն ատեն Շապուհ, տեղեակ այս
անցուղարձերուն, Արշակը կը հրաւի -
րէ իր քով, որպէսզի խաղաղութիւնն
ու բարեկամութիւնը վերահաստատ -
ուի իրենց միջեւ: Արշակ, թէեւ կ'ու-
զէ պատերազմիլ, բայց բանակը կը
մերժէ, ուստի կամայ թէ տկամայ
կը համակերպի Շապուհին հաւատար-
մութեան զիր մը ուղղել, «որպէս վա-
յել է ծառայի առ տէր իւր», եւ ի նը-
շան հաշտութեան՝ նուէրներ կը զրկէ:
Շապուհ չի զոհանար այս նամակով եւ
նուէրներով, եւ Արշակը վերստին իր
քով կը հրաւիրէ: Արշակ Շապուհի
կ'առաջարկէ որ երդում ընէ, որպէսզի
առանց կասկածի կարենայ երթալ ա-
նոր քով: Շապուհ, Պարսից թագաւո-
րութեան օրէնքին համաձայն, կ'երդ-
նու, աղ բերել կու տայ եւ զայն կը
կնքէ իր վարդանիշ մատանիով, եւ
կը զրկէ Արշակին, սպառնալով որ ե-
թէ այս երդումէն վերջ ալ չերթայ,
պատերազմ պիտի յայտարարէ:

(7) Դուս ալ գիտես արդէն, Տէ'ր,
որ երեսուն տարիէ ի վեր մեր Արշակ
քագաւորը վայրկեան մը հանգիստ
չձգեց մեզ: Երեսուն տարիէ ի վեր ա-
մէն օր պատերազմի մէջ եմք, եւ մեր
երեսին քրտինքը մեր սուրբրով եւ սու-
սերներով եւ մեր ճիգակներուն սլաֆ-
ներով եւ տէգերով սրբեցինք:

Երբ Հայոց երկրին մարդիկը այս ե-
ղածները կը լսեն, կը սախան Արշա-
կը որ առանց ժամանակ կորսնցներու
պատասխանէ Պարսից թագաւորին հը-
րաւէրին: Եւ Արշակ, իրեն հետ առնե-
լով իր զայեակը՝ սպարապետն Հայոց
Վասակ, կը թողու իր երկիրը եւ կ'եր-
թայ Պարսից արքային քով: Հոն, Ար-

չափ եւ Վասակ անմիջապէս ղրկուեալ-
կան հսկողութեան տակ կ'առնուին :
Քիչ վերջ Շապուհ Արշակը իր ներ-
կայութեան կը հրաւիրէ եւ զայն կը
յանդիմանէ իր ծառային պէս : Արշակ
զղջում կը յայտնէ, կ'ընդունի թէ յան-
ցաւոր է եւ արժանի մահուան, եւ կը
խոստանայ այլեւս հաւատարիմ մնալ
Շապուհին :

Բայց Շապուհ, հսկողակ Արշակի
զղջման եւ հաւատարմութեան խոս-
տումներուն, վստահ չէ թէ անոր խոս-
քին կարելի՞ է հաւատալ թէ ո'չ : Ուս-
տի կը հրաւիրէ մողերը եւ կ'ըսէ ա-
նոնց .

— Քանի քանի անդամներ ուղեցի
բարեկամանալ Հայոց Արշակ թագաւո-
րին հետ, եւ ան միշտ անարգեց զիս :
Իրեն հետ խաղաղութեան ուխտ կնքե-
ցի, եւ ինք, աւետարանին վրայ եր -
զում ընկէ վերջ, զրժեց իր երդու-
մը : Ուղեցի իրեն հազար տեսակ բա-
րեք ընել, ինչպէս հայր մը իր զաւ-
կին, եւ ան իմ բարեբներս չարիքով
փոխարինեց :

Տխրանի երէցներն էին որ Արշակը
երդուրնդուցած էին աւետարանին վը-
րայ : Երբ տեսայ որ Արշակ երդումը
զրժեց ու փախաւ, երէցները վերստին
կանչեցի եւ ըսի անոնց որ զիս խա-
րած էին, սուտ երդում ընել տալով
Արշակի, որովհետեւ իրենց պէս քրիս-
տոնեայ էր ան ալ, եւ ղրկենք պատաս-
խանատու նկատեցի Արշակի փախուս-
տին : Երէցներուն գլխաւորը՝ Մարի,
բսաւ ինծի թէ զիս խարած չէին եւ թէ
այն աւետարանը, որուն վրայ ըրած
երդումը զրժած էր Արշակ, զինքը իմ
ոտքս պիտի բերէր : Բայց եւ չհաւա-
տացի անոր խօսքերուն, եւ բանտին
մէջ փողոտել տուի այդ երէցները եւ
սարկաւազները, թուով եօթանասուն

եւ կոտորել տուի իմ երկրիս բոլոր
քրիստոնեաները : Աւետարանը, որուն
վրայ Արշակ ըրած էր իր երդումը, եւ
որ հիմն է քրիստոնէական կրօնքին,
չղաթայակապ պահեցի իմ գանձարա-
նիս մէջ : Հիմա կը վերջիշեմ Մարի ե-
րէցին խօսքերը . խեղճը կ'ըսէր ին -
ծի. «Մի՛ սպաններ մեզ : Վստահ եմ
որ նոյն աւետարանը Արշակը քու առ-
ջիդ պիտի բերէ» : Այս մարդարէու -
թիւնը հիմա կատարուեցաւ : Երեսուն
տարիէ ի վեր կը պատերազմինք մենք՝
Արիներս, Հայոց Արշակ թագաւորին
հետ, եւ ո'չ մէկ անգամ կըցանք յաղ-
թել անոր : Իսկ հիմա ինք իր ոտքովը
եկած է... Եթէ վստահ ըլլայի որ
ասկէ վերջ իր ուխտին հաւատարիմ
պիտի մնայ, ամէն տեսակ մեծարանք-
ներով զինքը իր երկիրը կը վերադար-
ձնէի » :

Մոգերը կը հարցնեն Շապուհին .

— Հիմա որ Արշակ թագաւորը քեզի
եկած է, ի՞նչպէս կը խօսի քեզի հետ :

— Ինքզինքը իմ ծառայ (ծառայ) վաս-
տալ) կը համարի : Կը ջանայ ոտքիս
հողը ըլլալ :

— Հայաստան մարդ ղրկէ եւ երկու
բևեռ չափ հող եւ կահոյր մը ջուր բե-
րել տուր : Հողը վրանիդ մէկ մասին
վրայ սփռէ եւ Հայաստանի ջուր ցանէ
վրան : Յետոյ Արշակի ձեռքէն բռնելով
տար հայկական հողին վրայ եւ անոր
խօսքերուն ուղղիւր եղիւր : Այն ատեն
կը հասկնաս թէ Արշակ հաւատարիմ
պիտի մնա՞յ քեզի թէ ոչ՝ երբ Հայաս-
տան վերադառնայ : Եթէ հայկական
հողին վրայ դառնում ատեն խիստ
խօսքեր ուղղէ քեզի, գիտցիւր որ Հա-
յաստան հասած օրը քեզի հետ նոյն ձե-
ւով պիտի խօսի եւ վերստին պատե-
րազմ պիտի յայտարարէ քեզի դէմ :

Շապուհն էլ զործադրէ մոզերուն խորհուրդները: Հայաստանէն հող եւ Զուր բերել կու տայ եւ իր վրանին յատակի մէկ մասը հայկական հողով կը ծածկէ եւ վրան Հայաստանի Զուր կը սրսկէ: Յետոյ բռնելով Արշակի ձեռքէն, առանձին կը սկսին ճեմել վրանին տակ: Երբ Պարսիկ հողին վրայ կը դառնան, Շապուհն կ'ըսէ.

— Արշակ արքայ Հայոց, ես քեզ դաւակիւս պէս սիրեցի եւ ուղեցի աղջիկս քեզի կնութեան տալ եւ քեզ ինծի դաւակ ընել, բայց դուն ինծի միշտ թըշնամացար քու կամքովդ, եւ երեսուն տարի է ի վեր ինծի հետ պատերազմեցար:

Արշակ կը պատասխանէ.

— Մեզայ քեզ, տէ՛ր, յանցաւոր եմ: Ես քեզի օգնութեան հասայ եւ քու թշնամիներդ կոտորեցի եւ յաղթեցի անոնց: Քեզմէ մեծ պարզեւ մը կը սպասէի. բայց թշնամիներս զիս խաբէցին եւ վախուցին քեզմէ եւ փախայ: Երդումը դու բրի զիս քու առջիդ բերաւ ահա, ես՝ քու ծառադ (*ստրոն*)՝ ահա քու առջեւ եմ հիմա, բրէ՛ ինչ որ կ'ուզես: Սպաննէ զիս, որովհետեւ ես՝ քու ծառադ՝ շատ մեղաւոր եմ եւ արժանի մահուան:

Իսկ Շապուհն, Արշակի ձեռքէն բռնած զայն չքմեղացնել կը կեղծէ եւ շրջելով կը ճեմէ եւ հայ հողին վրայ կը տանի զայն վերստին: Արշակ, երբ հայկական հողին վրայ կը կոխէ, ըմբոստ հպարտութեամբ մը լեցուած, կը սկսի խօսիլ եւ ըսել.

— Հեռո՛ւ ինձմէ, չարագործ ծառայ որ քու տէրերուդ վրայ կ'ընես: Բայց ո՛չ քեզի եւ ո՛չ ալ քու զաւակներուդ պիտի չթողում իմ նախնացս եւ Արտեւան արքային մահուան վրէժը: Հի-

մա դուք՝ ծառաներդ՝ մեր՝ ձեր տէրերուն՝ արքայական բարձր զրուած էք. բայց հանդիստ պիտի չթողում ձեզ մինչեւ որ այդ տեղը, որ մերն է, վերստին մերը չըլլայ:

Երբ Շապուհն դարձեալ պարսկական հողին վրայ կը տանի զինքը, Արշակ կը զղջայ իր արտասանած խօսքերուն համար եւ Շապուհնի ոտքերը կ'իյնայ: Իսկ երբ հայկական հողին վրայ կը վերադառնայ, առաջուրնէ աւելի խիստ կը խօսի: Երբ պարսկական հողին վրայ կ'անցնի, դարձեալ զղջման խօսքեր կ'արտասանէ: Այսպէս, առաջուրնէ մինչեւ իրիկուն Շապուհն շատ անգամ կը փորձէ Արշակը եւ միշտ նոյն արդիւնքը կը ստանայ: Արշակ իր հողին վրայ խտատիրտ եւ ամբարտաւան է, պարսկական հողին վրայ՝ զղջահար:

Սովորութիւն էր որ Պարսից եւ Հայոց արքաները ընթրիքի տունն նոյն տախտին եւ նոյն գահոյքին վրայ կը նստէին: Իրիկունը, ընթրիքի ժամուն, Շապուհն կը հրամայէ որ նախ սեղանին շուրջ նստին բոլոր կոչականները եւ ամենէն վերջ ներս բերեն Արշակը, զոր փոխանակ, բոս սովորութեան, իր քովը նստեցնելու, ամենէն նուաստ տեղը կը նստեցնէ, ուր հայկական հող պիտուած է:

Արշակ հաղիւ նստած, ոտքի կը կանգնի եւ կը պոռայ Շապուհնի երեսին.

— Ի՛մա է այն տեղը ուր դուն բաղմած ես: Ե՛լ այդ տեղէն որ ես նստիմ, զի մեր՝ Արշակունիներու՝ տեղն է հող: Երբ երկիրս վերադառնամ, չարաչար վրէժ պիտի լուծեմ քեզմէ:

Այն տուն Պարսից արքան կը հրամայէ Արշակը շղթայակալ բանտարկել տալ Անյուշ բերդին մէջ, մինչեւ որ

մեռնի: Յաջորդ օրը Շապուհ Վասակ սպարապետին մորթը, խոտով լեցնել տալով, Անյուշ բերդը տանիլ կու տայ, ուր բանտարկուած էր Արշակ:

Անկէ վերջ, պարսիկ բանակները կ'արշաւեն Հայաստան, գերի կը տանին Փառանձեմ թագուհին, կը դրաւեն Հայոց թագաւորին դանձը, որուն փոխադրութիւնը ինը օր եւ ինը գիշեր կը տեւէ, կը զբաւեն եւ կը կործանեն Արտաշատն ու Վաղարշապատը, Երուանդաշատն ու Զարեհաւանը, կը գերեն տաանեակ հազարաւոր ժողովուրդ, կին եւ մանուկ, կը տիրեն բոլոր բերդերուն, խայտառակութեամբ կը սպաննեն Փառանձեմը, իսկ գերիները կը տանին կը բնակեցնեն Ասորեստան եւ Խուժաստան: Յետոյ Շապուհ կ'արշաւէ Հայաստան, Վահան Մամիկոնեանի եւ Մերուժան Արծրունիի առաջնորդութեամբ, կ'առաջադէպ մարտով երկիրը, եւ ամէն տեսակ չարիք կը հասցնէ Հայոց (Փաւստոս, Դ., 58 եւ 59):

Թշնամութիւնները կը շարունակուին Պարսից եւ Հայոց միջեւ: Հայերը մոռցած չէին իրենց Արշակ թագաւորը: Անգամ մը, ճակատամարտի մը մէջ հայ նիզակաւորները, նման բարձր լերան մը եւ կամ հաստաբետ, հզօր եւ անշարժ աշտանակի մը, մոլեղնօրէն յարձակելով Պարսից վրայ, զանոնք թաւալելու վար կը նետէին ձիերէն եւ կը զոհէին. «Առ Արշակ քաջ»: Եւ կամ «Արշակայ թագաւորին մերոյ զոհ լիջիր, կամ «Արշակայ զոհ լիջիր»: Շապուհ հիացած Հայոց զօրքին վրայ, կ'ըսէ. «Երանի անոր որ հայկականին նման տիրառէր եւ միաբան ու համերաշխ դունդ մը ունի»:

Պարսից եւ Քուշանաց միջեւ պատերազմի մը մէջ Շապուհ կը խոստանայ

հայազգի Դրաստամատի, որ փրկած էր իր կեանքը, տալ ինչ որ ուզէ: Եւ Դրաստամատ, որ Արշակի եւ անոր հօր Տիրանի օրով կարեւոր պաշտօններ վարած ներքինի մըն էր եւ բարձր քան բոլոր նախարարները, կ'ըսէ.

— Քեզմէ ուրիշ բան չեմ խնդրեր րայց եթէ հրաման որ երթամ տեսնեմ իմ տէրս՝ Հայոց Արշակ թագաւորը: Եւ երբ իր քովը երթամ, արտօնէ որ օրուան մը համար Արշակը ազատեն իր կապանքներէն, թոյլ տան ինձ որ անոր զուլիս լուամ եւ օժանեմ, պատմուճան հագցնեմ եւ արքայական բարձ պատրաստեմ, խորտիկներ հրամցնեմ եւ գինի տամ, եւ միայն օր մը զայն ուրախացնեմ երաժիշտներով:

Շապուհ կը պատասխանէ.

— Խնդրածդ շատ դժուար բան է, որովհետեւ Պարսից թագաւորութեան հիմնարկութենէն ի վեր, մարդ չէ եղած որ թագաւորներուն առջեւ արտասանէ անունը մէկու մը որ հոն բանտարկուած է: Բայց դուն աւելի ծանր բան մը կ'ընես. ինձի կու տաս անունը մէկու մը որ թագաւոր եղած է, իմ բնիկերս եւ իմ թշնամիս: Դուն անձդ մահուան վտանգին ենթարկեցիր եւ Անյուշ բերդը յիշեցուցիր, ինչ որ Արեւաց թագաւորութեան սկիզբէն ի վեր եղած բան չէր: Բայց որովհետեւ դուն ինձի մեծ ծառայութիւն մատուցիր, ինչ որ խնդրեցիր՝ տուի քեզի:

Եւ Շապուհ Արշակի կու տայ արքայապահ գունդէն հաւատարիմ սպայ մը եւ արքունի մատանիով կնքուած նամակ մը, որով Դրաստամատ կ'արտօծուի Անյուշ բերդէն ներս մտնելու եւ Արշակի հետ վարուելու ինչպէս որ ուզէ:

Դրաստամատ Անյուշ բերդը կը հասնի, կը տեսնէ իր տէրը, եւ կ'արձա-

կէ անոր երկաթեայ ձեռնակապերը, ոտքի շղթաները եւ վիզին անուրը : Կը լուայ անոր գլուխը, եւ կը լողցնէ զայն : Եւ անոր ազնիւ պատմու - ճան մը կը հագցնէ եւ հանգստաւէտ նստարան մը կը պատրաստէ ու կը նըստեցնէ զայն : Եւ անոր կը հրամցնէ ընթրիքը եւ գինին ըստ արքունի ա - րարողութեան : Դրաստամատ կը քա - ջալերէ Արշակը, կ'ուրախացնէ ու կը մխիթարէ զայն գուսաններու երգե - րով :

Աղանգքը մատուցանելու ժամանակ, Արշակի առջեւ կը դնեն, խնձոր, վա - րունգ եւ ամիճ, ինչպէս նաեւ դանակ մը, որպէսզի կտրէ եւ ուտէ ինչպէս որ ուզէ : Բայց երբ Արշակ կը գինով - նայ, եւ իր աչքերը կը սկսին մթաղ - նիլ, կը վերագտնէ իր արքայական հը - պարտութիւնը եւ կ'ըսէ .

— Վա՛յ ինձ, Արշակ, այս վիճակի՞ն պիտի հասնէի ես եւ ա՞յս պիտի ըլլար իմ վախճանս : Եւ դանակը սիրտը կը մխէ : Մահը անմիջական կ'ըլլայ :

Երբ Դրաստամատ կը տեսնէ իր սի - րական տիրոջ մահը, դանակը կը հա - նէ Արշակի սրտէն եւ իր կուշտը կը մխէ, ու ինքն ալ կը մեռնի նոյնհե - տայն : (8)

(8) Բիւզանդացի պատմագիր Պրո - կոպիոս (527 - 568) կը պատմէ Հայոց եւ Պարսից միջեւ պատերազմները եւ հաշտութիւնը, ինչպէս նաեւ Արշակի քերդարգելութիւնը, Դրաստամատի այցելութիւնը, Արշակի եւ Դրաստա - մատի անձնասպանութիւնները, քաղե - լով Հայոց Պատմութիւն անուն գրքէն (De bello pers. I. V., 7 - 35).

Պ. Յ. Քիրտեան այս հատուածը քարգմանած է Մշակոյթ տոմարին

Պ. Ժորժ Տիւմէզլի ամփոփելէ վերջ Տիրանի եւ կոյրի զաւկին՝ Արշակի պատմութիւնը — զոր մենք աւելի ըն - դարձակ ներկայացուցինք ընթերցո - ղին մտքին մէջ թարմացնելու համար հայկական հին ժողովրդական վէպի մը յիշատակը — հանգիստութիւններ (անալոմի) կը գտնէ այդ պատմութեան եւ Քեսողլուի զրոյցին միջեւ, որ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ իրան - եան եւ կովկասեան Աղրպայճաննե - րուն, Թուրքերուն եւ նոյնինքն Հայոց մէջ :

Այս զրոյցը այնքան սիրելի է թըր - քախօս ժողովուրդներուն որ Աղպայ - ճանի մէջ Քեսողլուխաններ, այսինքն միմիայն Քեսողլուի զրոյցը պատ - մողներ կան, ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ Շահնամէխաններ եւ Գուրանիսաններ : Մարաշի կողմերը զրոյցը պատմողնե - րը կը կոչուին Քեսողլուցու : Ասոնք ձմրան երկար գիշերներու հաւաքոյթ - ներուն մէջ կը պատմեն հերոսին քա - ջագործութիւնները եւ սաղի ընկերակ - ցութեամբ կ'երգեն անոր մասին զըր - ւած կամ անոր վերագրուած բանաս - տեղծութիւններ : Այնթապի շրջանին մէջ ալ հէքեաթի մասնադէտներ կան, որ ապտալ անունը կը կրեն եւ Քեսող - լուի զրոյցն ալ կը պատմեն : Փոքր Ա -

մէջ (Ա. տարի, քիւ 10, էջ 361 - 366) : Լաւագոյն քարգմանութիւն մը եւ հատուածին հեղինակին մասին նկա - տողութիւններ եւ յարակից խնդիր - ներու ուսումնասիրութիւնը տես Հ. Աղեփսանդր Մատիկեան, Անանունը կամ կեղծ Սեբէոս (Վիեննա, 1913, էջ 18 - 22) :

սխոյ մասնաւորապէս արեւելեան շրջանակին մէջ Բեօօղլուի զրոյցը կը պատմուի աշուղներու կողմէ: Թուրք վաշկատուն ցեղախումբերը, Եփրա - տէն մինչեւ Մերվ, մասնաւոր սէր մը կը տածեն Բեօօղլուի քաջագործութեանց յիշատակին եւ բանաստեղծութեանց համար: Ասոնց համար Բեօօղլու տիպար մարտիկն ու գուսանն է:

ՔՕ.ի (Համառօտագրութիւն Բեօօղլուի) զրոյցը կենդանի զրոյց մըն է ուրեմն, ինչպէս է թերեւս մինչեւ այսօր ալ Խ. Հայաստանի կարգ մը վայրերուն մէջ Սասնոյ Ծոփը, եւ այս պատճառաւ ունի տարբերակներու մեծ թիւ մը:

ՔՕ.ի զրոյցին մասին Թուրք երկտաւարդ գիտնական մը՝ Պ. Բերթեւ Նաիրի (այժմ՝ Բ. Ն. Պարթաւ) 1931ին, երբ օգնական ուսուցիչ էր Իսթանպուլի Համալսարանին մէջ, հրատարակած է ընդարձակ եւ շատ մը տեսակէտներով խղճամիտ եւ օգտակար ուսումնասիրութիւն մըն է (9), որուն մէջ կ'ընէ զրոյցին զանազան խմբագրութեանց (10) վերլուծումն ու համեմատութիւնը, կ'ուսումնասիրէ անոր աղղեցութեան եւ տարածման շրջանակը, կը քննէ ծագման խնդիրը: Բեօօղլուի զրոյցին մասին աւելի կատարեալ ու-

սումնասիրութիւն գոյութիւն չունի ո՛ր եւ է լեզուով:

Պ. Բ. Ն. Պարթաւ, որ չորս անտիպ տարբերակներ կը հրատարակէ այս գրքին մէջ, կ'ամփոփէ չորս ամբողջ (այսինքն սկիզբ եւ վերջ ունեցող) եւ եօթը պակասաւոր տարբերակներ: Ասոնցմէ վերջ կը համառօտեման եւ հայկական հատուածները (11):

Պ. Տիւմէզիլի կարծիքով, զրոյցին հայրենիքն է այն ընդարձակ շրջամասը, որ կը պարփակէ Ազրպայճանը, Խ. Հայաստանը եւ Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները: Այդ շրջանակին մէջ է որ հաւաքուած են զրոյցին գրեթէ բոլոր խմբագրութիւնները, եւ հոն է որ ՔՕ. կը կատարէ իր շահատակութեանց եւ քաջագործութեանց մեծագոյն մասը: Ծիւղ է որ զրոյցը տարածուած է նաեւ Փոքր - Ասիոյ, Վրաստանի եւ Թուրքեստանի մէջ, բայց այս երկիրները դրացի են վերոյիշեալ շրջանակին եւ յայտնի է թէ զրոյցները որքան դիւրաւ կը փոխանցուին ժողովուրդէ ժողովուրդ:

Պ. Պարթաւ իր գրքին մէջ տեղ մը (էջ 151) զրոյցին ծագման խնդիրը գեռլուծուած կը նկատէ իրաւամբ, ինչպէս իր ուսուցիչներէն՝ Բրոֆ. Քէօլի - րիւլի Զուլթ եւ Պ. Ժ. Տիւմէզիլ: Բայց ուրիշ տեղ մը կը յայտարարէ թէ զրոյցը Թիւրքմէններուն մէջ ծնունդ առած է («Էր հալտէ Թիւրքմէնլէրտէն չըգան Բեօօղլու հիփայէսի», էջ 101),

(9) Pertev Naili, Köroğlu Destanı. İstanbul 1931 (Զ. հատոր Թուրք Հալք Հիքայէլէրինէ վէ Սաղ-չաիրլէրինէ աթ մէթինլէր մաւեմաշարին):

(10) Խմբագրութիւն բառը կը գործածենք պատմութեամբ կամ պատում իմաստով:

(11) Ղ. Աղայեանց, Բեօօղլու Արեւածներ. Բեօօղլու Կեանքից, Կ. Պոլիս, 1924: Այս գրքին կովկասեայ հրատարակութիւնը, որուն անունն է Բեօօղլու Հեքեթը չկրցանք գտնել փարիզի մէջ:

ինչ որ կը հակասէ իր առաջին եզրա-
կացութեան: Պ. Պարաթաւ կը գրէ
նաեւ թէ զրոյցը, իր ներկայ ձեւին
մէջ, կը թուի թիւրքմէն ծաղում ու-
նենալ (էջ 154): Իր գերքը գրած ա-
տեն, Պ. Պարաթաւ կրնար այսպիսի
ենթադրութիւն մը ընել, որովհետեւ
Պ. Տիւմէյիլ այն ատեն հրապարակ չէր
հանած Կովկասի մէջ կոյրի գաւի
Փոքլորական թեմային վարկածը, որ
կը պահանջէր համաշխարհային Փոք-
լորի մասին ծանօթութիւն (12): Բայց
ինչ որ, մեր կարծիքով, կը կաղմէ Պ.
Պարաթաւի ուսումնասիրութեան գըլ-
խաւոր թերին, զրոյցին ուրիշ զրոյցնե-
րու հետ համեմատութեան պակասն է:
Թողունք ՔՕ-ի զրոյցին բաղդատու-
թիւնը սկիւթական, օսական, վրացա-
կան եւ հայկական զրոյցներուն հետ,
որոնց — բացի օսականէն — հեղինա-
կը անտեղեակ մնացած է, բայց երբ
նոյն իսկ դիտած է որ ՔՕ-ի զրոյցին
մէջ զբուռներ կը յիշեցնեն արեւ-
մտեան զրոյցներու հատուածներ, նը-
մանութիւնը պատահական նկատելով
զոհացած է, փոխանակ նոր պրպտում-
ներու ձեռնարկելու: Յիշենք օրինակ
մը: ՔՕ-ի մէջ կայ գրուող մը որ բո-
լորովին կը նմանի Վիլհէլմ Թէլի զրոյ-
ցին: Նախիջևանցի մը՝ Տէմիրճիօղլու
ՔՕ-ի համարը կը լսէ եւ կը փափաքի
մաս կաղմել անոր խումբին, ուստի
կ'երթայ ՔՕ-ի ամրոցը: Քեօօղլու,
զայն իր խումբին մէջ մտցնելէ առաջ,
կ'ուզէ փորձել անոր քաջասրտութիւ-
նը: Գլխուն վրայ խնձոր մը կը դնէ եւ
խնձորին վրայ ալ՝ մատանի մը, եւ
մատանիին մէջէն ութսուն նետ կ'ան-

ցընէ: Տեսնելով որ Տէմիրճիօղլու ա-
ռանց վախի կ'ենթարկուի այս վտան-
գաւոր քննութեան, ՔՕ- զայն կ'ընդու-
նի իր խումբին մէջ: Արդ, Պ. Պարա-
թաւ այս գրուողին առթիւ կը յիշէ
Վիլհէլմ Թէլը, բայց չի հետաքրքր-
ւի թէ այս գրուողը միմիայն ՔՕ-ի եւ
Վիլհէլմ Թէլի՞ յատուկ է թէ կը գրա-
նուի ուրիշ ժողովուրդներու մէջ ալ:
Պիտի բաւէր համայնագիտարան մը
բանալ հասկնալու համար որ այս զը-
րոյցը տարածուած է բաղմաթիւ ժո-
ղովուրդներու մէջ, որով յատուկ չէ
միմիայն ՔՕ-ի եւ հետեւաբար Թիւրք-
մէններուն:

Աւելորդ է ըսել սակայն թէ այս թե-
րին մեծ բան մը չի պակեցնէր իր այ-
լապէս օգտակար ուսումնասիրութեան
արժէքէն: Իր գերքը թանկազին նպաստ
մըն է Մերձաւոր Արեւելքի Փոքլորին
հետազոտութեան:

Պ. Պարաթաւ ՔՕ-ի զրոյցին տարբե-
րակները, իրենց պարունակութեան
համաձայն կը բաժնէ երեք խումբի,
ա) թիւրքմէն, բ) աղբալայճանեան եւ
գ) փոքր — ասիական (13): Իր ամփո-
փումներուն համաձայն վերլուծելով
այս երեք խումբներուն պատկանող
խմբադրութիւնները, այն եզրակացու-
թեան յանդեպնք որ անոնց կորիզը կը
կաղմէ աղբալայճանեան (14) կոչուած
խումբը, թէեւ թիւրքմէն կոչուած
խումբը կը պարունակէ զրոյցին մէկ -
երկու հին տարրերը:

Աղբալայճանեան խումբին պատկա-
նող ամենէն ընդարձակ խմբադրու-

(12) Զրոյցին ծագման մասին ուրիշ
քննութիւն գիտնականներու կարծիքը տես
նոյն գրքին մէջ, էջ 151 - 154:

(13) Բ. Նախիլի, անդ, էջ 41:

(14) Աւելի միշտ պիտի ըլլար ըսել
Կովկասեան խումբ:

թեան անդլիերէն թարգմանութիւնը , որուն բնագիրը կը գտնուի Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ, գրեթէ դար մը առաջ հրատարակած է լեհ արեւելագէտ մը՝ Ալեքսանդր Խոժժօ (15) : Այս խմբագրութեանէն է որ կը քաղենք քանի մը հատուածներ, համաստեղալի գանոնք, ազօտ զաղափար մը տալու համար Քիօսօղլուի զրոյցին մասին :

×

Քիօսօղլու թէքէ ցեղախումբին կը պատկանի : Հայրը՝ Միրզա Սարրաֆ՝ Թուրքստանի Մուրաա թագաւորին ձիւ երամակներուն վերակացուն է : Օր մը, երբ երամակները կ'արածին ձիւն գետին եզերքը, գետէն ձի մը կ'ելլէ եւ կը դուգաւորուի երկու մասով ձիերու հետ : Երբ այս մասովներէն երկու քուռակներ կը ծնին , ՔՕ-ի հայրը գանոնք թագաւորին կը նուիրէ , իր գերբնական ծնունդ ունեցող ձիեր : Բայց քուռակները ածեւ եւ տղեկ են : Թագաւորը՝ զայրացած՝ կը հրամայէ կուրցնել Միրզա Սարրաֆի աչքերը : ՔՕ- , այն ատեն փոքրատի , խորապէս կը զգածուի այս անարդար արարքէն . բայց հայրը զինքը կը միւրթարէ եւ կը հաւատտէ թէ , երազի մը համաձայն , օր մը մեծ հերոս մը պիտի ըլլայ , ուստի կը յանձնարարէ որ չմոռնայ թագաւորէն վրէժ լուծել : Թագաւորը, ՔՕ-ի խղրանքին վրայ , անոր կը նուիրէ քուռակներէն մին , որ չէկ (զըր, զըր - աք) է եւ երբ կը

մեծնայ շատ դեղեցիկ ձի մը կ'ըլլայ , առանց ո եւ է թերութեան : Օր մը, թագաւորը կը հանդիպի ՔՕ-ի , որ այդ ձիուն վրայ հեծած է սղառապէն : Թագաւորը , ձիուն արտաւարդ դեղեցիկութեանէն եւ ձիաւորին աշնուական կերպարանքէն յափշտակուած , կը փափաքի զիտնալ թէ ո՛վ է այդ երիտասարդը : ՔՕ . թագաւորին հրամանով կը մօտենայ անոր , բայց կը սկսի զայն նախետել : Թագաւորը անմիջապէս կը հասկնայ թէ ձիաւորը Միրզա Սարրաֆին դուռակն է եւ կը հրամայէ պատժել զայն : ՔՕ . կը շարունակէ անարգել թագաւորը եւ կը յայտնէ թէ հօրը վրէժը պիտի լուծէ : Հակառակ թագաւորին խոստումներուն , ՔՕ . կը յարձակի թագաւորին հետեւորդներուն վրայ եւ կը կոտորէ գանոնք : ՔՕ . Ոքսոսի միւս ափը կ'անցնի , ուր հայրը իր զոհունակութիւնը կը յայտնէ :

Միրզա Սարրաֆ , ուսումնասիրելէ վերջ աստեղագիտական զիրք մը, արդուն կը յայտնէ աղբիւրի մը տեղը , եւ կը յանձնարարէ այդ աղբիւրին փերփուրները խնամքով հաւաքել մասնաւոր ամանի մը մէջ եւ իրեն բերել : ՔՕ . կը կատարէ հօրը յանձնարարութիւնը եւ կը վերադառնայ խորհրդաւոր փերփուրով : Բայց փերփուրը այնքան սղիտակ է , այնքան փափկահամ եւ այնքան թարմ , որ անփորձ երիտասարդը փերփուրը կը խմէ ճամբան : «Բոլոր յանձնարարութիւններդ կատարեցի , կ'ըսէ հօրը , բայց աղբիւրին երեսը փերփուր չերեւաց» : Ի վերջոյ կը խոստովանի թէ փերփուրը խմած է : Այն ատեն հայրը կը զոչէ . « Ի՞նչ բերք , թշուառական : Անխճեալ ըլլաս : Փերփուրը թանկագին էր եւ միակ դարմանը կուրութիւնս բուժելու : Այս փերփուրէն մաս մը եւս պիտի գործածէի ,

(15) A. Chodzko, Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Persia, etc. London, 1842.

մնացեալը քեզի պիտի տայի որ իւր - մէկը: Բայց ճակատագրին որոշումնե-
րը անփոփոխելի են: Դուն անյաղթե-
լի մարտիկ մը պիտի ըլլաս, մինչ ես
կոյր պիտի մեանիմ: Այժմ ամէն բան
վերջացած է »:

Միւրգա Սարգսի տղուն կը յանձնա-
րարէ որ Աղբարձան երթայ, ուր կ'իշ-
խէ Պարսից Շահը: Շահը զինքը ար -
քունիք պիտի հրաւիրէ: Պէտք է որ
հրաւերը ընդունի. բայց պէտք է որ
ալ Շահին դէմ ապստամբի: ՔՕ. կ'որո-
շէ Պարսկաստան հաստատուիլ եւ ծա -
ռայել Ալիի պաշտամունքին:

Վերադարձին, ՔՕ. կը հանդիպի Տէ-
լի Հասան անուն աւաղակապետի մը,
որ ունի քառասուն ձիաւոր: Տէլի Հա-
սան կը սիրահարի ՔՕ.ի ձիուն եւ դայն
կ'ուզէ: Կոխ կը ծագի ՔՕ.ի եւ Տէլի
Հասանի միջեւ: ՔՕ. կը յաղթէ եւ Տէ-
լի Հասան կը խոստանայ ՔՕ.ի ծառա-
յիլ հաւատարմօրէն, եւ իր խոստումը
կը յարդէ: Իր թարուն դանձարանք կը
յանձնէ ՔՕ.ի, որուն հետ կը շարու -
նակէ կարաւանները կողոպտել: ՔՕ.ի
հրամանով եօթանասունքօթը հողի -
նոց խումբ մը կը կազմէ: Ասոնք տէլի
(խենթ) կը կոչուին:

ՔՕ. Տէլի Հասանի հետ Գարատաղի
(Աղբարձան) մէջ Կէօքչէպէյի դաշ-
տը կը հաստատուի: Իր քաջագործու -
թեանց համարը չուտով կը տարած -
ուի: Բոյսը քաջերո, ամէն անոնք ոս
հարստանայ կ'ուզեն, ՔՕ.ի դոօյին
տակ կը հաւարուին: ՔՕ. ամէնուն
հետ հօր աէս կը մարտի եւ լախօրէն
կը մտնատրէ իր հետեւորդներո, ո-
րոնք թիւը չուտով կը հասնի 777ի: Ո-
րորտայճանի ետեւմարիսը կը տահան-
քէ ոտ ՔՕ. մեկնի առ ետեւին: ՔՕ.
կը հնազանդի եւ Իրանէն առեւժնայ
կ'անցնի: Ճամբան կարտան մը կը կո-

չողտէ: Երեւանի Խանը զինուոր կը
զրկէ պատժելու համար ՔՕ.ն. բայց
կը պարտուի: Յետոյ ՔՕ. կը հաս -
տատուի Չամլը - Պէլ կոչուած վայ -
րը, ուր բերդ մը կը շինէ եւ ժողովուրդ
կը հաւաքէ: Բոլոր անոնք որ ՔՕ.ի ա-
նունը, առատաձեռնութիւնը եւ քաջա -
գործութիւնները կը լսեն, կը փութան
միանայ անոր խումբին: Քիչ տուն -
բան մէջ, Չամլը - Պէլ հաստատուած
ընտանիքներուն թիւը 8000ը կ'անցնի:

Չամլը - Պէլի մէջ Հօճա Եաղուպ ա-
նուն մէկը կայ, որ Ուրֆայի մէջ մսա-
վաճառի մը Այվաղ (կամ Իվաղ) անուն
տղուն սիրահարած է: Հօճա Եաղուպ
այդ տղուն նկարը ցոյց կու տայ ՔՕ.ի,
որ իր կարգին կը սիրահարի Այվաղի:
ՔՕ. ծաղուած հովիւի մը պէս՝ կը
յաջողի խարել Այվաղի հայրը եւ Այ -
վաղը փախցնել Չամլը - Պէլ: Ճամբան,
անդունդի մը եղբրը, կը հանդիպի Ա-
բար Ռէյհանի: Աբարը կ'ըսէ. « Եթէ
ՔՕ., այս անդունդը կարենայ անցնիլ,
չեմ վնասեր իրեն »: ՔՕ. ձիուն կ'աղա-
չէ. « Ձիա Չամլը - Պէլ հասցուր, չէ՛կ
ձիա »: Իրբեւ թէ թռչուն մը ըլլար, չէ՛կ
ձին մէկ ոստումով անդունդին միւս
կողմը կը փութադէ ՔՕ.ն: Ռէյհան
ՔՕ.ի բարեկամը կ'ըլլայ:

ՔՕ. էրզրումցի Պէլի Ահմէտ անուն
անձէ մը կը տեղեկանայ որ Կ. Պոլսոյ
թագաւորին՝ Սուլթան Մուրատի աղ -
ջիկը Նիկեար հանրմ սիրած է իրեն,
ուստի անմիջապէս Պոլիս կը սուբայ իր
չէ՛կ ձիով: Հոն, կ'իջնէ պառաւ կնոջ մը
տունը, եւ կարգ մը հնարքներու ջնոր-
հիւ կը յաջողի Նիկեար հանրմը փախ -
ցնել: Վերադարձին, ՔՕ. կը հանդիպի
Երզրումցի թագաւորի մը վէզիրին տը-
ղուն որ, Նիկեար հանրմի սիրահա -
րած ըլլալով, անոր հետ ամուսնանա-
լու համար Պոլիս եկած է: Երբոյս -

ցին կ'ուզէ սպաննել ՔՕ-ն, բայց կը պարտուի:

Հասան փաշա պետն է Խընիս ցեղախումբին, որ 30.000 վրան ունի: Փաշան, որ լսած է զորջ ձիուն համբաւը, իր վեց աղջիկներէն մէկը կամ իր տէրութեան կէսը կը խոստանայ անոր որ այդ ձին իրեն պիտի բերէ: Քէչէլ Համզա անուն խոհարար մը կը յաջողի ՔՕ-ն խաբելով ձին փախցնել: ՔՕ-ն, որ առանց իր ձիուն բան մը չ'արժեք, կը պաղատի Համզայի որ ձին վերադարձնէ: Համզա կը խոստանայ փաշային աղջիկը կնութեան տունէլ վերջ ձին վերադարձնել եւ կը յանձնարարէ որ դայ զինքը դոնէ: ՔՕ. Չամլը - Պէլ կը վերադառնայ եւ վեց ամիս տունէն դուրս չ'իլլեր. բայց օր մը իր ձիուն կարօտը զինքը կը մղէ աշուղի կերպարանքով փաշային ապարանքը երթալ, ուր մեծ խնջոյք մը կը տրուի: Աշուղը կ'ըսէ թէ ինք կրնայ զսպել այն ձին զոր Համզա բերած է եւ զոր մինչեւ այն ատեն ո՛չ ոք կրցած է զսպել: Չին կը բերեն: Երբ ՔՕ. իր սիրած ձին կը տեսնէ, իր ամենէն զեղեցիկ բանաստեղծութիւնները կ'արտասանէ, ձիուն վերայ կը ցատկէ եւ կը սկսի հեղնել փաշան: Փաշան կը հրամայէ պատժել այս յանդուգն արարածը. բայց ՔՕ. կը յաղթէ թէ՛ փաշային եւ թէ անոր զինուորներուն, Համզան փաշա կ'ընէ եւ փաշային մէկ աղջիկը առնելով Չամլը - Պէլ կը վերադառնայ:

Օր մը, ՔՕ. կարաւան մը կողոպտելու պէտքը կը զգայ եւ կարաւան մը կը գտնէ, որուն տէրը ինքզինքը իբր Թուրք կը ներկայացնէ: Այս «Թուրք»ը շատ քաջ է: ՔՕ. անոր վրանը կը մտնէ, բայց «Թուրք»ը զայն կ'ամէցնէ ըսելով որ ՔՕ. այդ տեսակ ստորին զործերու չի զիջանիր: Ի վեր-

ջոյ, կ'ընդունի ՔՕ-ի հետ կուրլ, եւ ՔՕ-ն ձիէն վար նետելու պահուն, կը խզճայ անոր, վրանը կը հրաւիրէ, կը մեծարէ եւ 500 թուման վճարելով Չամլը - Պէլ կը զրէ:

Ատեն մը վերջ, Չամլը - Պէլէն երկրորդ կարաւան մը կ'անցնի, որուն տէրը նախորդէն աւելի ուժեղ մէկն է, բայց կը հաւանի ՔՕ-ի 600 թուման տալ, որպէսզի կարաւանը չկողոպտէ: ՔՕ-ն, որ առաջին կարաւանը կողոպտած չըլլալուն (կամ թերեւս առաջին կարաւանին տիրոջմէն յաղթուած ըլլալուն) համար ինքզինքը նուաստացած կը զգայ, դառնօրէն կը տեղեկանայ թէ ե'րբ նորէն պիտի անցնի այդ առաջին կարաւանը: Երգնկայի մէջ դարանակալ կը սպասէ կարաւանին, կը կողոպտէ զայն եւ վատարը կը սպաննէ կարաւանին տէրը: Սպաննելէն վերջ կը հասկնայ թէ կարաւանին տէրը Հայ մըն է, եւ դոհ կը մընայ (16):

(16) Այսպէս է Խոժճոյի անգլիերէն քարգմանութեան մէջ: Բ. Նաիլի սըլսալ պատմած է այս դրուագը: Ըստ իրեն, երբ ՔՕ. եւ իր ընկերները կը հասկնան որ կարաւանին տէրը Հայ մըն է, կը սպաննեն զայն: Խոժճօ, ծագօթագրութեան մը մէջ կ'ըսէ Բէ շիւնները (Այլի հետեւորդները, ինչպէս է ՔՕ.) այնքան կ'ատեն սիւննի թուրքերը որ կը նախընտրեն Հայէ մը քան Բէ թուրքէ մը խաբուած ըլլալ: Բ. Նաիլիի խեղաքիւրումը անտարադոյս դիտումնաւոր չէ, այլ հետեւանքն է Խոժճոյի անգլիերէն քարգմանութիւնը տեսած չըլլալուն: Աւելորդ չէ ըսել որ Թուրքերը Հայոց դարաւոր բռնամիները չեն եղած, եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, ՔՕ. Հայոց բռնամի չէ:

Պոլսոյ եպարքոսը իր աղջիկը կը խոստանայ անոր որ ՔՕ. ն ողջ պիտի բերէ իրեն: Պոլու փաշա, որ եպարքոսին աղջիկը կը սիրէ, ճամբայ կ'ելլէ եւ Չամլը - Պէլի առջեւ կը բանակի երկու հազար զինուորով: ՔՕ. աշուղի պէս ծպտուած Թուրքերուն բանակատեղին կը մտնէ եւ փաշային վրանը կ'երթայ: Փաշան զայն կը հրաւիրէ երգել. «Լսած եմ որ, կ'ըսէ, ՔՕ. կոչուած աւաղակը յանպատրաստից հրաշալի բանաստեղծութիւններ կը յօրինէ. եթէ անոր երգերէն գիտեմ՝ երգէ՛»: ՔՕ. կը կատարէ փաշային փափաքը. բայց իր ամէն մէկ խօսքը փաշան գրգռելու համար է. «Պոլու փաշա, իմ վրաս կը յարձակիս, բայց պիտի սորվեցնեմ քեզի: Ինչո՞ւ զիս ձեր բակալել կ'ուզես: Պիտի սորվեցնեմ քեզի»: Փաշան կ'այլալլի. «Աչո՛ւղ, ՔՕ. ն տեսած չեմ երբեք, ինչէ՞ն կրնայ իմ անունս եւ ծրագիրս գիտնալ»: — «Աստուած երկար կեանք տայ փաշայիս. բառ առ բառ կը կրկնեմ ինչ որ ՔՕ. էն ականջովս լսեցի երէկ գիշեր: Եթէ կ'ուզես կ'երգեմ: Եթէ ո'չ՝ կը լռեմ»: — «Ո՛չ, ո'չ, չարունակէ...»: ՔՕ. ներքնապէս ինքզինքը կը յանդիմանէ իր անխոհեմութեան համար, բայց անմիջապէս կը վերսկսի. «Քեզի ցոյց պիտի տամ թէ ո'վ եմ ես: Մօրդ աչքերը արցունքի լիճերու պիտի վերածեմ: Ջգո՛յշ, պիտի սպաննեմ քեզ: Այո՛, պիտի սորվեցնեմ քեզի, Պոլու փաշա»: Փաշան կը յուզուի. «Աչո՛ւղ, ՔՕ. կոչուած աւաղակը յանդգնութեան չափը կ'անցընէ: Ի՞նչ բրած եմ այդ սրիկային որ զիս սպաննել կ'ուզէ»: ՔՕ. ներողութիւն կը խնդրէ: Փաշան կը հրամայէ չարունակել եւ ՔՕ. կը չարունակէ այնքան ամբարտաւանու-

թեամբ որ փաշան այլեւս ոտքի կ'ընտկէ:

Բայց ճիշդ այդ պահուն փաշային մէկ ծառան, որ ատենով ՔՕ. ի ձիադարմաններէն մին եղած է, վրանին մօտէն կ'անցնի եւ կը ճանչնայ կեղծ աշուղին ձայնը: Փաշան դուրս կը կանչէ վրանէն եւ անոր կ'ըսէ թէ ՔՕ. ն է որ կը գտնուի վրանին տակ: Փաշան չի հաւատար ծառային. «Նե՞նթ ես: ՔՕ. ն առիւծի սի՛րտ կերած է որ համարձակի մինակը գալ վրանս նստիլ»: Ծառան կը պնդէ. «ՔՕ. ն է, երկար տարիներ ծառայած եմ անոր. դուն զինքը չես ճանչնար, հազար տեսակ հնարքի կը դիմէ»: — «Ան չէ, անկարելի է»: — Աստուած երկար կեանք տայ փաշայիս: Սխալ չէ ըսածս, եւ իբր ապացոյց, քեզի դադունիք մը պիտի յայտնեմ: Եթէ մէկը յանկարծակի ՔՕ. ին պոռայ. «Ձերբակալուած ես», ՔՕ. ոտքի կը ցատկէ եւ ձեռքերը կուրծքին վրայ կը խաչաձեւէ...»:

Փաշան վրանը կը վերադառնայ ճիշդ այն միջոցին երբ ՔՕ. կը պոռայ. — «Գիտցիր որ Դեօռօղլուն եմ, այո՛, պիտի սորվեցնեմ քեզի»: Փաշան յանկարծ կը պոռայ. «Ձերբակալուած ես»: ՔՕ. ոտքի կ'ելլէ եւ ձեռքերը կը խաչաձեւէ կուրծքին վրայ: Փաշան դայն ձերբակալի կու տայ Պոլիս տանելու համար:

Ծամբան ՔՕ. կը յաջողի ազատիլ, փաշային մտքին մէջ կասկած արթնցնելով թէ ինք ՔՕ. ն չէ: Բայց գիտնալով որ Պոլու փաշային ամուսնութիւնը իր սիրած աղջկան հետ իր ձերբակալութենէն կախում ունի, ինքզինքը կը յայտնէ եւ կը հաւանի ձերբակալուած վիճակի մէջ Պոլիս երթալ, բայց ի վերջոյ կը յաջողի ազատիլ:

Ասոնց նման բազմաթիւ արկածա-
խնդրութիւններէ եւ շահատակութիւն-
ներէ վերջ, երբ կը տեսնէ որ իր քնա-
ցած ատեն իր ձին սպաննուած է, կը
յանձնուի իր թշնամիներուն, որ զինքը
կը դիտատեն: Այս դէպքը տեղի կ'ու-
նենայ Շահ Ապպասի օրով:

6.— ԱՐՇԱԿԻ ԵՒ ՔԵՌՈՒՅԼՈՒԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

1.— Զիւռ մը պատճառաւ է որ, ինչպէս
կ'ըսէ Փաւստոս, Արշակ Բ-ի հայրը՝
Տիրան՝ կուրուքեան կը դատապար-
տուի: Քեռօղլուի հօր կուրուքեան
պատճառը ձի մըն է նմանապէս:

2.— Քեռօղլու յաճախ կը ծպտուի,
իր նպատակներուն հասնելու համար:
Փաւստոսի մէջ, Յունաց կայսրը ծրպ-
տուած կը լրտեսէ Պարսից բանակը եւ
տեղեկանալով անոր կացութեան, կը
ջախջախէ զայն (պատմական դէպք մը
որ սակայն տեղի ունեցած չէ Արշակի
օրով):

3.— Արշակ Շապուհի վրանին տակ
կը մատնէ իր ներքին մտածումները եւ
թաքուն ծրագիրները: Քեռօղլու ա-
կամայ ինքզինքը կը մատնէ Պոլու Փա-
շայի վրանին տակ: Երկու պարագա-
ներուն մէջ ալ, երկու թշնամի իշխան-
ներուն (Շապուհի եւ Պոլու Փաշայի)
մտքին մէջ կասկած կը ծագի իրենց
վրանին տակ գտնուող անձերուն (Ար-
շակի եւ Քեռօղլուի) իրական նպա-
տակներուն մասին: Արշակ եւ Քեռօղ-
լու ակամայ կը մատնեն ինքզինքնին եւ
ապա կը ջանան դարմանել իրենց սը-
խալը: Երկու պարագաներուն մէջ ալ,
երրորդ անձեր (մոգերը եւ Պոլու Փա-
շային ծառան) խորհուրդ կու տան
գերբնական ոյժի մը դիմել (Հայաստա-
նի հող եւ ջուր՝ Արշակի, «ձերբակալ-
ուած ես» ըսել՝ Քեռօղլուի պարագա-

յին մէջ), որպէսզի անխորհուրդ այ-
ցելուները խոտոտվանին ճշմարտու-
թիւնը:

Այս հանգիստութեանց վրայ, զորս Գ.
Ժ. Տիմէզլի կը գտնէ Արշակի զրուցա-
խառն պատմութեան (17) եւ Քեռօղ-
լուի զրոյցին մէջեւ, կրնանք աւելցը-
նել հետեւեալներն ալ.

1.— Տիրան եւ ՔՕ-ի հայրը ունին եր-
կուքական ձի: Ծիւղ է որ Փաւստոս
չ'ըսեր թէ Տիրան երկու ձի ունէր,
բայց այն իրողութիւնը թէ Տիրան Ա-
տրպատականի իշխանին կը զրկէ իր-
մէ ուղուած ձիուն զրեթէ համանման
ձի մը, կը հաստատէ որ Տիրան երկու
ձի ունէր: Այս երկու ձիերը հրաշալի,
այսինքն գերբնական ձիեր էին, եւ հե-
տեալաբար արտասովոր ծնունդով: Փա-
ւստոս, որ Ժողովրդական վէպի մը քա-
նի մը դրուագներով եւ պատմական

(17) Արշակ Բ-ի իրական պատմու-
թեան համար տեսնել հետեւեալ գիր-
քերը, ուր յիշուած են բոլոր կարեւոր
աղբիւրները եւ ուսումնասիրութիւն -
ները.—

1.— Դոկտ. Հ. Յ. Աստուրեան, Քա-
ղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ
Հայաստանի եւ Հռոմայ, Վենետիկ,
1912:

2.— P. P. Peeters, *Le Début de la
Persécution de Sapor, d'après Fauste
de Byzance* (Revue des Etudes Armé-
niennes, I, 1) :

3.— P. P. Peeters, *L'Intervention
politique de Constance II dans la
Grande Arménie en 338* (Académie
Royale de Belgique, Bulletins de la
Classe des Lettres et des Sciences
Morales et Politiques. Séance du 5
Janvier 1931, P. 10 - 47, Bruxelles) :

դէմքերու եւ դէպքերու շփոթումով եւ աղաւաղումով կը գրէ Տիրանի եւ Արշակի պատմութիւնը, ամէն դերբնա - կան դրուադ կը վանէ իր պատմութե - նէն, եւ ձիւրու ծննդեան եւ անոնց գերբնական յատկանշներուն վրայէն լուծեամբ կ'անցնի, քրիստոնէական ազդեցութեան տակ: Բայց իրեն ժա - մանակակից ուրիշ հայ հեղինակ մը՝ Եղիշի Կողբացի պահած է (Ա. 24) Ե. դարու ժողովրդական հաւատալիքն - րէն մի քանին, որոնց համաձայն ջու - րէն ելլող անասուններէն կը ծնէին գերբնական անասուններ, ճիշդ ինչպէս ՔՕ.ի զրոյցին մէջ գետէն ելլող եւ գե - տին եղբրքը արածող ձիւրէն կը ծնին հրաշալի քուռակներ (18):

Բայց Տիրանի երկու հրաշալի ձիւ - րուն մասին ունինք որոշ փաստ մը: Մովսէս Խորենացի (Թ. դար), որ յայտնորէն տեղեակ է Արշակի վէպին, կը գրէ (Բ, ԿԲ) թէ Տիրան երկու ձի

(18) Այս հաւատալիքը մինչեւ այ - սօր գոյութիւն ունի հայ ժողովուրդին մէջ: «Ում որ ծանօթ է ժողովրդական հաւատալիքը, որ եզնիկ կողբացու ժա - մանակից ցայժմ կենդանի է մնում, պարզ կը լինի, ծովերի մէջ ապրող հրե - դէն ձիանց եւ ամբարիս ապրող մատակ - ների գուգաւորութիւնից ծնում են հը - րեղէն ձիեր»: Մ. Արեղեան, Հայ Ժո - դովրդական վէպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 158: Ասիոյ Թուրքերուն մէջ ալ նոյն հաւատալիքը գոյութիւն ունի, բայց, ինչպէս կը տեսնուի, «Թուրքերուն յա - տուկ» հաւատալիք մը չէ, ինչպէս կը գրէ քէ Պարաքաւ (էջ 58) եւ կարելի չէ անոր վրայ հիմնուիլ հաստատելու համար ՔՕ.ի գրոյցին քիւրմէն ծա - գումը, ինչպէս կ'ընէ Պ. Վէլետի (Բ. Նախի, էջ 153 - 154):

ունէր «թեթեւ քան զՊիղատոս, երա - զութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակոխս ալլ ողապնացս համարէին»: Տիրանի ձիերը Պիղատոսէն աւելի թեթեւ էին եւ անասածանօրէն սրընթաց, այնպէս որ աւելի կը թռչէին քան թէ հողին վրայ կոխելով կը սուբային: Ուրիշ խօսքով հրեղէն ձիւր էին, ինչպէս էր ՔՕ.ի ձին, որ անդունդի մը մէկ եղբրքէն միւսը կը թռչէր փրկելու համար վը - տանդի ենթարկուած իր տէրը:

2.- Թէ՛ Արշակի եւ թէ՛ Քեօօղլուի հայրը կուրութեան կը դատապարտը -ւին այն պատճառաւ որ իրենցմէ ուղ - ուած կամ ակնկալուած ձիւրը չեն նուրբեր իրենց տէրերուն:

3.- Տիրանի ձին զօրութիւն կը պար - գեւէ այն անձին որ իր վրայ կը հեծնէ, ինչպէս Քեօօղլուի ձին:

Ո՛չ Տիրանի եւ ո՛չ ալ Քեօօղլուի ձիուն այս յատկանշը բացորոշապէս չէ յիշուած, բայց երկու զրոյցներուն քննութիւնէն կը հետեւի ինքնին: Քեօօղլու առանց իր ձիուն անարժէք եւ խղճալի արարած մըն է, ինչպէս երբ Քէչէլ Համզա կը զողնայ զայն, եւ երբ Քեօօղլու կը տեղեկանայ որ իր ձին սպաննուած է, անձնատուր — զրեթէ անձնատուր — կ'ըլլայ: Տիրա - նի ձիուն այս յատկանշին մասին ու - նինք Խորենացիի վկայութիւնը: Պատ - մեղէ վերջ թէ Տիրան երկու օղազը - նաց ձի ունէր, Խորենացի կ'աւելցնէ թէ Բդուռեայ Դատաքէ իշխանը երբ Տիրանի ձիուն վրայ կը հեծնէր, «պար - ծէր ընչեղազոյն գոլ քան դարբայ»: «Ընչեղ» կը նշանակէ «ճոխ, փարթամ, հարուստ», բայց այստեղ չի կրնար ըմ - բռնուիլ թէ ինչպէս Դատաքէ թաղա -ւորին չափ կամ անկէ աւելի «ճոխ, փարթամ կամ հարուստ» կ'ըլլար անոր ձիուն վրայ հեծնելով: «Ընչեղ» այս -

տեղ գործածուած է «Հարուստ» բա -
ռին սկզբնական խմատով, որ է «Հզօր,
զօրեղ» (19) :

4.- Արշակ կը հիմնէ Արշակաւանը :
Քեօռօղլու կը հիմնէ Չամլը - Պէլը : Եր -
կու քաղաքներուն բնակիչները նոյն
դասակարգի մարդիկ են : Արշակաւանի
մէջ՝ գողեր, աւաղակներ, կնահաններ,
մարդասպաններ, եւն . : Չամլը - Պէլի
մէջ տէլիներ են, որոնք բոտ պարագա -
յի բարի կամ չար աւաղակներ են, մար -
տիկներ, որ կը կողոպտեն, կը սպան -
նեն եւ մանչ ու աղջիկ կը փախցնեն :
Արշակաւան եւ Չամլը - Պէլ համանը -
ման զարգացում մը կ'ունենան : Չամ -
լը - Պէլ ալ «կ'աւանանայ, կը քաղա -
քանայ» եւ կը լեցուի մեծ բազմու -
թեամբ :

5.- Քեօռօղլու, թրքական տարրե -
րակներու եւ Աղայեանցի հատուածնե -
րուն մէջ, վասալ իշխան մըն է, ինչ -
պէս Արշակ : Կարելի է ուրեմն հետեւ -
ցնել որ իր հայրն ալ իշխան մըն էր,
ինչպէս Տիրան :

6.- Արշակ կ'ամուսնանայ Կոստան -
դիոս կայսեր հանգուցեալ եղբօր Կոս -
տասի նշանածին հետ : Քեօռօղլու կ'ա -
մուսնանայ Պոլսոյ Սուլթանին աղջկան
հետ, որուն հետ ամուսնանալու հա -
մար եւրոպացի աղնուական մը Պոլիս
եկած է :

7.- Տիրան (և մասամբ Արշակ) ՔՕ-ի
նման կը վարէ անբարոյական կեանք
մը :

(19) Այս իմաստը ունի հարստութիւն
բառը, օրինակի համար, Արշակունեաց
հարստութիւն ասացուածքին մէջ : Յի -
շելու համար միայն ծանօթ բառ մը, ը -
սեմք որ գեղմանքի մէջ ռայի կը
նշանակէ պետութիւն (հարստութիւն)
եւ հարուստ (ընչեղ) :

8.- Արշակի նախարարները կը լը -
քեն զինքը, ինչպէս Քեօռօղլուի ամե -
նամօտ ընկերները :

Պ. Տիւմէզիլի կը թուի որ Արշակի
վէպին եւ ՔՕ-ի զրոյցին միջեւ ազգակ -
ցութիւն մը զոյութիւն ունի, բայց ոչ՝
անհրաժեշտաբար՝ սերում մը : Կարելի
է որ, կ'ըսէ, ՔՕ-ի զրոյցը սերած ըլ -
լայ Արշակի զրոյցն . բայց կարելի է
նաեւ որ, Արշակ ըլլալով զաւակը թա -
ղաւորի մը, որուն աջքերը կուրցուցած
էին Պարսիկները, Հայերը Տիրանի եւ
Արշակի պատմութիւնը զարգարած ըլ -
լան նախապէս զոյութիւն ունեցող-զը -
րոյցներով, որոնց հերոսը «կոյրի զա -
ւակ» մըն էր : Պ. Տիւմէզիլ այս պատ -
ճառաւ կարելի չի նկատեր առայժմ
երկու վարկածներուն միջեւ ընտրու -
թիւն մը ընել :

Ի վերջոյ Պ. Տիւմէզիլ ազգակցու -
թիւն մը անհաւանական չի նկատեր
սկիւթական եւ հայկական զրոյցներուն
միջեւ, մանաւանդ որ Ալանները, որ
մէկ օղակը կը կազմեն այն շղթային որ
այժմու Օսերը կը կապէ Սարմատե -
րուն եւ Սիլիթացիներուն, սերտ յա -
րաբերութիւն ունեցած են Հայոց հետ,
որ անոնցմէ առած են Արաւշէսի կնոջ
Սաթենիկի զրոյցը :

Ազգակցութեան վարկածին ի նը -
պաստ, Պ. Տիւմէզիլ կը յիշէ որ թէ՛
սկիւթական, թէ՛ հայկական եւ թէ՛ թըր -
քական զրոյցներուն մէջ կոյր հայրե -
րուն կամ հօր պատիժը կապ ունի ձիա -
րուծութեան հետ, Հայոց մէջ յատակ
եւ տրամաբանական, Հերոդոտոսի մէջ
նուազ ճշմարտանման ձեւով մը :

Ընդունելով հանդերձ Պ. Տիւմէզիլի
վերջին վարկածին կարելութիւնը,
մեզի կը թուի սակայն թէ ձիարուծու -
թեան հետ կապ ունեցող զրոյց մը կըր -

նար սկիւթականէն անկախաբար ալ լազուժ առնել Հայոց մէջ: Հայաստան հինէն ի վեր համբաւաւոր էր իբրեւ ձիաբուծական երկիր: Ըստ Ստրաբոնի, — առանց յիշելու ասորեստանեան արձանագրութիւնները եւ Քսենոֆոնի վկայութիւնը (Նահանջ, Դ. 5, 34 եւն.) մէկ մասը նեսեան (néséen) ձիերուն, որոնք միմիայն պարսիկ թագաւորնեւրուն անձնական գործածութեան կը ծառայէին, Հայաստանի մէջ կը մեծ-ցուէին, եւ Հայաստանի սատրապը ամէն տարի պարտաւոր էր մեծ արքային 20.000 երիվար ուղարկել, միթրայական տօներուն ատեն (20):

Յանդուգն, բայց ոչ անկարելի վարկած մըն է ենթադրել որ Հայաստանի թագաւորի մը գէշ ձի մը նուիրած ըլլալուն պատճառաւ Պարսից թագաւորի մը կողմէ կուրացումը կրնայ կապ ունենալ նեսեան ձիերու բուծման կամ 20.000 երիվարներու տարեկան հարկին հետ: Իրանի արքայ մը կրնայ Հայաստանի սատրապի մը աչքերը կուրցնել տուած ըլլալ իրեն զրկուած ձիերուն անդոհացուցիչ վիճակին համար, ձիչդ ինչպէս կը պատմուի Տիրանի եւ Քեոսողլուի հօր համար: Ասկէ զատ,

(20) Պ: Ֆրանց Քիւմսն, որ միքրայակառուքեան մասին ամենամեծ հետաքննարկումներէն մին է, պատասխանելով մեր հարցումին, կը յայտնէ թէ ո եւ է լուսաբանութիւն չի կրնար տալ թէ ինչո՞ւ ձիու տարեկան հարկը միքրայակառու տօներուն ատեն կը զրկուէր. բայց չի կարծեր որ այդ ձիերը Միքրայի տօնախմբութեանց առթիւ քափօրներու մասնակցէին կամ Միքրայի գոհուէին, տրուած ըլլալով իրենց թիւը:

Խնդիր է նաեւ թէ արդեօք Սասանեանց օրով Հայոց թագաւորը պարտաւոր չէ՞ր, գէթ իբր խորհրդանշան վաստակեան եւ ձիու տարեկան հին հարկին, Պարսից թագաւորին կամ Հայաստանի անմիջական հսկող Ատրպատահանի փոխարքային ամէն տարի քանի մը կամ նոյնիսկ երկու ձի նուիրել, եւ թէ Տիրանի կուրացումը ձիու մը պատճառաւ արդեօք պատմական զէպք մը չէ՞ իրապէս, որուն շուրջ կաղծուած է Ժողովրդական վէպ մը:

7. — ԲԵՕՌՕՂԼՈՒ

ԵՒ ԻՐ ՏԵՍԹԱՆԸ

Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերուն (22) միջեւ ազգակցութեան կամ սերման հարցը տարբեր կերպով կը ներկայանայ մեզի: Սերում մը անկարելի կամ ազգակցութիւն մը ընդունելի նկատելու համար պէտք է ենթադրել գոյութիւնը «կոյրի զաւակ» հին զրոյցի մը, Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերէն առաջ: Արդ, մեզի կը թուի որ «կոյրի զաւակ» թեման, ինչպէս որ պարզեցինք զայն այս աշխատութեան առաջին էջին մէջ, գոյութիւն ունի միմիայն Քեոսողլուի զրոյցին մէջ, բայց ո՛չ Արշակի եւ ո՛չ ալ սկիւթական, օսական եւ վրացական զրոյցներուն մէջ (23): Եթէ ուրեմն Արշակի եւ Քեոսողլուի վէպերուն միջեւ գոյութիւն ունին բազմաթիւ հանգիստութիւններ, պատճառը այն է որ Քեոսողլուի զրոյցին մէկ մասը սերած է Արշա-

(22) Այս էջերու մէջ անխտրաբար կը գործածենք զրոյց, դիւցազնաւէպ, վէպ բառերը Արշակի եւ Քեոսողլուի մասին պատմութեանը որակելու համար: Ճիշդ բառն է վէպ, հին իմաստով, այսինքն դիւցազնաւէպ:

կէ վէպէն (24) : Այս պարագան ապացուցանել փորձելէ առաջ անհրաժեշտ է ուրեմն ցոյց տալ թէ Քեօսողլուի զրոյցին մէջ Արշակէն տարբեր «Քեօսողլու» մը գոյութիւն ունի :

Քեօսողլուի զրոյցը ըստ կարելւոյն կատարեալ վերլուծման մը ենթարկելու համար անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ անոր բոլոր խմբագրութեանց բընադիրները , եւ ո՛չ թէ լոկ ամփոփումներ , թարգմանութիւն մը եւ քանի մը հատուածներ : Բայց այս բնադիրներուն մեծ մասը հրատարակուած է Յ . Միութեան մէջ , թաթարերէն ու ռուսերէն , եւ մատչելի չէ մեզի : Ուրիշներ (թուրքերէն , չաղթալերէն , ին .) տակաւին անտիպ են : Այս պարագաներուն մէջ մեզի կը մնայ գոհանալ մեր տրամագրութեան տակ գտնուած նիւթերով :

(23) Վրացական գրոյցը յայտնապէս կրած է հայկական եւ ագրպայնանեան ազդեցութիւն : Ամիրան Տարանանեանի (Գարաջանեանի) Դերջանի Միքիմ է , ըստ Բրոֆ . Ն . Աղոնցի ճիշդ նկատողութեան : Սամոյլովիչի (տես Բ . Նաիլի , էջ 135) եւ Տիւպուս տը Մոնփէրէօի (Ուլլուրութիւն Կոմկասի չուրջ , Գ . , էջ 455) վկայութիւններէն կը կարծենք թէ կարելի է հետեցնել որ Վրաց մէջ գոյու թիւն ունի Քեօսողլուի գրոյցին մէկ խմբագրութիւնը , տարբեր Պ . Տիւմէզիլի ուսումնասիրութեան մէջ յիշուածէն : Ըսկիւքական եւ օսական գրոյցներու եւ Արշակի վէպին միջեւ ազգակցութեան հարցին մասին մեր կարծիքը յայտնեցինք նախորդ հատուածին վերջը :

(24) Պ . Ս . Կանայեան Գաջանց Տուն ժողովրդական վէպին մասին իր գրած ուսումնասիրութեան մէջ , գոր քանի մը տարի առաջ ներկայացուց Գուրեան Գը-

Քեօսողլուի զրոյցներուն խումբին մէջ գոյութիւն ունի երկուութիւն մը , գոր դիտած է Պ . Պորաթաւ (25) , առանց սակայն յանգելու մեր եզրակացութեան :

Հօգայէքեան խմբագրութեան հերոսը ծնած է գերեզմանի մը մէջ , որ իր մայրն է : Եօթը տարեկանին ծանօթ է աշխարհի

րական Մրցանակի Յանձնաժողովին (Երուսաղէմ) , Քեօսողլուն նոյնացուցած է Արշակ Բ . ի հետ : Այս գործը , որ մրցանակի չարժանացաւ , չէ հրատարակուած , բայց կը քուի թէ այս նոյնացումը չէ փաստուած : Պ . Ն . Աղբալեան , որ քննած է ձեռագիրը , իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ . «Այս աշխատութեան մէջ հանդիպում եմ մի շարք նոյնացումների , ոյնց վրայից (հեղինակը) անցնում է արագ (Քեօսողլու — Արշակ Բ . , Ալսոյր Տղայ — Հոռալամիդ — Երուսաղ) (Սի . ոն , յունուար 1937) : Անձնական նամակի մը մէջ Պ . Կանայեան կը գրէր 15 օգոստոս 1927ին թէ պէտք ունէր գրի առնելու ամբարած ժողովրդական նիւթերը . 1) Քեօսողլու — Արշակ Բ . , 2) Գարաջ Օղլի , Ղասապ Օղլի եւ այլ անուններով հրատարակուած հեքիաթներ — Երուսաղ Բ . — Հրադամիդ :

Ի . Շորէն ռուս հեղինակը , Պատմական Յուշարձան Հայկական երկրի վիճակի մասին , անոր Ռուսիոյ կայսրութեան միութեան ժամանակ անուն գործին մէջ , գոր Պ . Պորաթաւ չէ տեսած , կը գրէ . «Թերեւս Սմբատ Ա . ի որդին Աշոտն է որ Հայաստանի մէջ ծանօթ է իբր Քեօսողլու (կոյրի գաւակ) , եթէ ընդունինք որ անոր հայրը՝ Սմբատը կուրցուցին Գուրի մէջ» (էջ 142 , ծան . 1) : »

(25) Բ . Նաիլի , էջ 104-111 :

բոլոր զազոնիքներուն, այսինքն խմա-
տուն մըն է: Բացարձակ իշխանութեամբ
մը, զոր ժառանգած է իր հօրմէն, կը
վարէ իր երկիրը եւ երջանիկ ու խաղաղ
կեանք մը կը վարէ: Իր բոլոր փափաք-
ները կը զոհացնեն Քառասուն Քաջերը,
որոնց հետ կը խորհրդակցի ի հարկին:
Հերոսին մահը չի պատմուիր:

Թէ՛ այս խմբադրութեան եւ թէ
թիւրքմէն տարբերակներէն մէկուն մէջ
(26) հերոսը «քաւրօղլու» մըն է, այ-
սինքն «զերգմանի դաւակ» մը, եւ Պ.
Պորաթաւի ամփոփումին մէջ միշտ այս
անունը կը կրէ: Մասնաւոր ուշադրու-
թեան արժանի է սա պարագան որ հերո-
սին հօրը աջքերը չեն կուրցուիր ձիու մը
պատճառաւ: Արեւելեան-թրքական այս
զրոյցը իր էութեամբ իսկ կը տարբերի
ուրեմն Բեօօղլուի զրոյցէն, բայց կրած
է անոր ազդեցութիւնը: Թիւրքմէն եւ
էօղպէք խմբադրութիւնները, զոր թուրք
գիտնականները Բեօօղլուի զրոյցին ա-
մենէն հին ձեւը կը նկատեն, չեն կրնար
հետեւաբար ծնունդ տուած ըլլալ անոր,
եւ պէտք չի մնար զրոյցին ծագումը
փնտելի Կեդրոնական Ասիոյ Թիւրքմէն-
ներուն մէջ:

Աղբալաճանեան — Փոքր — ասիական
(ըստ մեզ՝ կովկասեան) խումբին մէջ
Բեօօղլու դաւակն է հօր մը, որուն աջ-
քերը յանիրաւի կուրցուած են տղից կամ
անարժէք ձի մը նստիւրած ըլլալուն հմբ:
Հերոսը իր հօրը վրէժը կը լուծէ, եւ
իր ամբողջ կեանքը կ'անցընէ կռուելով,
կողոպտելով, սպաննելով, առեւան-
դելով եւ աւերելով: Մարաշի խմբագ-
րութեան մէջ Բեօօղլուի հայրը խոր-

հուրդ կուտայ իրեն ոչ ոքի չզլմալ, իր
իր-տիրոջ կամ գերիշխան թագաւորին:
Վախճանը չմտածել, կողոպտել եւ վա-
յելի կեանքի բոլոր հաճոյքները:

Այսպէս ուրեմն, կովկասեան խում-
բին մէջ, Բեօօղլու աւալակ մըն է
պարզապէս եւ ոչ՝ իշխան մը:

Նոյն իսկ պարտութեան կը մատ-
նուի եւ ասանց իր ձիուն կը կորսնցնէ
իր բոլոր ոյժը: Յաճախ իր ընկերները
կը լքեն զինքը: Իր շուրջը հասարակ
մարդիկ կը հաւաքէ, որոնցմէ ոմանք
բռնի կը միանան իրեն: Ասոնք արիւն-
արբու մարտիկներ են որոնց համար
կրիւր աօն մըն է:

Բայց հակառակ իրենց վայրագ
նկարագրին, Բեօօղլու եւ իր արբան-
եակները կեանքի ասպետական ըմբո-
նում մըն ալ ունին: Քիչ անգամ, փո-
խանակ ոյժի՝ հնարքի կը շինեն, կամ
իրենցմէ աւելի ցորաւոր թշնամիներու
առջեւ վախուստ կու տան: Հերոսու-
թիւնը միակ պաշտելի արժանիքն է ի-
րենց համար: Ուսէ կնոջ օգնութիւնը
չեն ընդունիր: Կը սպաննեն այն թշնա-
միները որ վախնալով իրենց դուր
կը հայցեն: Փախչողները չեն հաւա-
պնդեր: Իրր քաջ նախապէս իրենց բ-
նելիքը կը ծանուցանեն իրենց թշնամի-
ներուն:

Ո՛չ այս ասպետական ոգին եւ ո՛չ
ալ Բեօօղլուի կարգ մը արարքները,
ինչպէս զարանակալ սպանելով սպա-
նումը վաճառականի մը, որ իրեն յաղ-
թած ըլլալով հանդերձ խնայած է իր
կեանքին, եւ հազար ու մէկ հնարքե-
րու զիմումը՝ իր նպատակներուն հա-
նելու համար, յատուկ չեն սակայն մի-
այն Բեօօղլուի, այլ բաղձաթիւ վի-
պական հերոսներու: Այդ ոգին մէկ
արտայայտութիւնը չի՞ տեսնուիր ԺԼ.
դարուն Ֆոնդընուայի ճակատամար-

(26) Բ. Նաիլի հազիւ քսանի մը տո-
ղով տեղեկութիւն տուած է քիւրքմէն
խմբադրութեանց մասին:

տին վկայական պատմութեան մէջ խել:

Բայց Քեօօղլու կը ներկայանայ նաեւ ուրիշ երեւոյթի մը տակ, զոր չէ նկատած Պ. Պորթաւ: Քեօօղլու բարեկամ է քրիստոնեաներուն եւ ամէն տեղ պաշտպանութիւն կը դտնէ անոնց կողմէ (27): Իրեն կը վերադրուի Քաճօքի մէջ (Վրաստան) իր անունը կրող դղեակին մէջ եկեղեցիի մը ընկալութիւնը (28): Քեօօղլուի անունը կրող աշխարհադրական վայրերուն մեծագոյն մասը կը դտնուի քրիստոնէական կեդրոններու մէջ (29): Ինք սիրելի է Հայոց, զոր իր անունն խել կը խանդավառէ: Գ. Վ. Սրուանձտեանց կը պատմէ թէ Թոքատէն Սերաստիա ուղեւորելու առնել կը Հանդիպի Քեօօղլուի անունը կրող աղբիւրի մը: Տեղւոյն դիւրքը, անտատր, օդը, եւ Քեօօղլուի անունը խոր տպաւորութիւն կը դարձնէ իր եւ իր ուղեկիցներուն վրայ: Կը յիշեն Քեօօղլուի «վէպն ու խաղը», զոր արժանի կը դրո-

(27) Ղ. Աղայեանց, անդ:

(28) C. S. Gulbenkian, La Transcaucasie etc. p. 133.

(29) Քաջբերունի կը գրէ. «Կարինից մինչեւ Մասիսի գագաթը, սորանից մինչեւ Գանձակ, Թիֆլիս, Ախալցխա, եւ այլն, այդ ահագին տարածութեան վերայ, ուր կայ մի բլուր, մի ժայռ, քաղաք, եւն., այդ բոլորը Քեօօղլուի բերդն է, կացարանն է, մտուրն է:» Քեօօղլուի անունը կրող վայրերու ցանկին վրայ, զոր Պ. Պորթաւ հրատարակած է, աւելցնել նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, էջ 10 եւ 40, Թ. Զաքարեան, Աղբիւր, 1889, քիւ 4, էջ 65, Շարէիի նախապէս յիշուած ծանօթագրութիւնը, ինչպէս նաեւ ծան. 28ի եւ 29ի մէջ յիշուած գիրքերը:

նեն այդ հրաշալի վայրին: Ի պատիւ Հերոսին կը կրակեն իրենց ատրճառակները եւ ուղեկիցներէն մին կը սկսի Քեօօղլուի յանկերդը. «Հա՛յ հա՛յ, բարամ, հա՛յ, հա՛յ»: (30)

Գամառ-Քաթիպա Քեօօղլուի վէպը (31) դրելու կը ձեռնարկէ պատմելու համար հերոսին փառքը, որովհետեւ

Քեօօղլուին շատ եմ սիրել մեր պապերը եւ մեր հարքը:

Կեսարիայէն քսանըօթը հայ վարդապետներ կ'ապաստանին Քեօօղլուի քով (31): Վերջապէս շոյինքն Քեօօղլու կը յայտարարէ.

Սէվերիմ պէն Երմէնիին հաչընը
(Եւ կը սիրեմ Հայուն խաչը):

Այսպէս ուրեմն կովկասեան խումրին հերոսն ալ միակ տիպարի մը հոգեբանութիւնը չի ներկայացներ: Ան մերթ կը ներկայանայ իր առաջակ մը, որ խրտրութիւն չի դնէր քրիստոնեայի եւ մահմետականի միջեւ, եւ մերթ պաշտպան քրիստոնեաներու եւ պաշտպանեալ անոնցմէ, մերթ իրը չի մը, որ թշնամի է սիւննիներուն, եւ մերթ սիւննի մը, որ կը կռուի չիկներուն դէմ: Հակասութիւններով լի նկարագիր մը անշուշտ դոյութիւն կրնայ ունենալ. բայց ըստ մեզ Քեօօղլուի պարագային հակասութեանց պատճառը այն է որ, դիւցազնա-

(30) Թորոս Աղբար, 1879, էջ 133:

(31) Գամառ-Քաթիպայի Բանաստեղծութիւնք, Մոսկուա 1881, էջ 31-37: Դժբախտաբար գրոյցին մէկ հատուածը միայն գրուած է: Ըստ հեղինակին, Քեօօղլուի հօր աչքերը կուրցնել տրւած է Պարսից Մահմուտ շահը եւ Քեօօղլուի ձին Ռաշտ անունը կը կրէ: Ռուս տաւի ձիուն անունն է Ռախչ:

վէպին ներկայ խմբադրութեան մէջ, հերոսը միակ անձ մը չի ներկայացներ, այլ մէկէ աւելի անձեր եւ հետեւարար մէկէ աւելի նկարագիրներ:

Քեոսողլուի աշխարհը դրուցալին (վկայալին) տարբերու եւ պատմական դէպքերու հիւսկէն մըն է:

Պատմական դէպքերուն մէջ ամէնէն առաջ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը գրաւեն թուրքեւպարսիկ պատերազմներու եւ ձերայիներու ապստամբութեան գրուագիւնը: Ուղիղ է ուրեմն հետեւեցնել թէ այդ դէպքերուն ժամանակակից աշուղի մը կամ աշուղներու պէտք է վերագրել զիւցաղնալէպին այդ մասերուն հեղինակութիւնը:

Պ. Պորաթաւ իրաւամբ Քեոսողլուի զրոյցին «հիմնական տարրը» կը նկատէ Գրըլըպաշ (այսինքն չիլի) Պարսիկներուն դէմ պայքարը, որ տեղի ունեցած է ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն (32):

Թէ ալք պատերազմներուն առաջին շրջանին Քեոսողլու անուն երգիչ մը գոյութիւն ունեցած է կը հաստատուի աշուղ Քեոսողլուի մը անունով մեղի հասած տաղով մը, որուն մէկ տունին թարգմանութիւնը հրատարակած է Տօքթ. Րիզա Նուր (33):

Նոյն տաղը ամբողջութեամբ, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, հրատարակած է Պ. Ահ-

մէտ Քուտսի Խալֆ Պիլիխի Մեմուարի մէջ (Ա. տարի, 1928, էջ 110-116) Քեոսողլուն տալիք վերնադրով յօդուածի մը մէջ: Պ. Քուտսի ճշդած է թէ անոնցմէ մէկուն մէջ յիշուած Օսման փաշան մասնակցած է Պարսից դէմ մղուած պատերազմներուն, Մուրատ Գ. ի օրով (1574-1594):

Պ. Պորաթաւ զիտած է նաեւ — հակառակ հարցին անորոշ եւ մութ ըլլալուն — թէ ճեւալի ապստամբները, որոնք ԺԶ. դարուն վերջերէն սկսեալ քանի մը տասնեակ տարի աւերեցին, կողոպտեցին եւ կոտորեցին Փոքր — Ասիոյ, Սուրիոյ եւ Անդրկովկասի մէկ մասը, յառաջանալով մինչեւ Իսկիւտար, կարեւոր դեր մը խաղացած են Քեոսողլուի վէպին կազմութեան մէջ: Խոճքոյի թարգմանած խմբադրութեան մէջ հերոս մը «Նազար ձերալի» անունը կը կրէ: Տէլիները «ո՛վ ձերալի» բաերով խօսք կ'ուղղեն Քեոսողլուի, զոր Պոլու փաշան եւս «ձերալի» կ'անուանէ:

Թէ Քեոսողլու անուն աշուղ մը միացած է ձերալիներու շարքումին, կը հաստատուի Առաքել Դաւրիթեցիի վերկայութեամբ: Դաւրիթեցի, ծնած ԺԶ. դարուն վերջերը եւ վախճանած 1670ին, իր Պատմութեան մէջ, ուր կը թուէ ԺԶ. դարու վերջերէն սկսեալ մինչեւ 1662 պատահած դէպքերը, մասամբ իբր աւանդուած եւ մասամբ անմիջական տկահատեաներէն քաղելով իր տեղեկութիւնները, կը պատմէ ձերալիներու ապստամբական շարքումը եւ անոր աղետալի հետեւանքները, հաւանականաբար քիչ մը չափազանցելով, եւ կը թուէ շարքման պետերուն անունները. «1052-ին (1603-1604) ապստամբեցաւ, կ'ըսէ, Թաւուր (թրք. Թաւի) 12.000 մարդով» եւ կը շարունակէ. «Այս Թաւու-

(32) Բ. Նաիլի, էջ 95 եւ 97:

(33) Ռըվիւ տը Թիւրֆօրօմի, № 1 (1931), էջ 107: Տոքթ. Րիզա Նուր, որ ազնուօրէն մեզի տրամադրեց իր համալիրն այս քիւր, հրատարակած է Քեոսողլուի վերագրուած սիւրային ոտանաւոր մըն ալ (նոյն համալիր, քիւ 7): Պ. Պորաթաւ չէ տեսած առաջին յօդուածը, որ իր գրքին հրատարակութեան տարին լոյս տեսած է:

լին եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Մահմուտ փաշա 20.000 մարդով: Մահ-
օղլի: Ջանիսլառօղլի Ալի փաշա: Սորին
եղբայրն՝ զորոյ անունն ոչ գտաք: Քո-
նօղլի, այն Քոնօղլին է, որ բա-
զում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշըղ-
ներն եղանակեն: Գզիր Օղլի Մուստաֆայ
բէկ 1000 մարդով, եւ սա եւս ընկեր է
Քէօնօղլուն (Գ) որ յոյով տեղիս ի մէջ
իւր խաղին գաա յիշէ (34):

Հայ պատմագիրներու գրչին տակ,
ձեւալի բառը ստացած է նաեւ աւագակի,

(34) Առաքել Դարիժեցի, Պատմու-
քիւն, Գ. տիպ, էջ 87: Պրոսէ այս հատ-
ուածին քարգմանութեան մէջ «Քեօնօղ-
լու»ն փոխած է «Քար օղլի»ի, սխալ հաս-
կնալով նաեւ «խաղ» բառին իմաստը:
Ծանօթագրութեան մը մէջ «Քար օղլի»ն
մեկնած է իբր «համբաւաւոր Քէր օղ-
լու»ն (Հաւաքածոյ Հայ պատմագիրնե-
րու), (Փրանսերէն), Ա. հատոր, էջ 311:
Զեմֆ կրնար բացատրել Պրոսէի սխալը,
որովհետեւ Քեօնօղլուի անունը կը գրու-
նուի ուղիղ ձեւով Դարիժեցիի առաջին
տպագրութեան մէջ՝ ալ (Ամսդերտամ,
1669):

Այս տողերը գրած էինք արդէն երբ
բարեկամ մը մատնանիշ ըրաւ մեզի
Փորձ ամսագրի Բ. տարւոյ (1877-78)
Դ. քիւն մէջ, Քաջբերունիի ուղեգրա-
կան տպագրութեանց մէջ Քեօնօղլուի
մասին հատուած մը, ուր յիշուած է
Դարիժեցիի այս վկայութիւնը Քե-
նօղլուի մասին: Քաջբերունի կը կոծէ
քէ Քեօնօղլու ձեւալի անուն քիւրտ ցե-
ղախումբին կը պատկանի: - Ըստ Առա-
քեանցի (էջ 18, ծան.) «աւանդութիւն
կայ որ Քեօնօղլուի հայրը... աւագակ
դառնալով խառնել է Զալալի անուն
քիւրական ցեղի հետ...»: Զալալի անուն
քիւրական ցեղի մը հետ կապ չունի ձե-

կողոպտիչի իմաստ: - ձեւալի ապստամ-
բութիւնը Թուրքիոյ զանազան մասերուն
մէջ ծագած էն իրարմէ՝ անկախաբար:

Դարիժեցիի վկայութիւնը կը հա-
տատեն նաեւ ուրիշ հեղինակներ ալ: Յա-
րութիւն քահանայ իսլաֆեան, որ ԺԹ.
դարուն սկիզբը 623-1800 տարիներուն
ժամանակադրութիւնը պատրաստած է,
օգտուելով հնագոյն աղբիւրներէ, կը
գրէ թէ 1591ին «Քոն օղլի, Գզիր օղլին
եւ այլք բազումք եղեն Զալալիք» (Դիւան
Հայոց Պատմութեան, Ժ. 124): Ուրիշ
հեղինակ մը նմանապէս կը յիշէ թէ նոյն
թուականին «Գզիր օղլին եղեւ Շափալի
(Կարգալ՝ Զալալի) քուրդ աղագա» (անդ,
502), իսկ Գրիգոր Դարանաղցի (Ժա-
մանակագրութիւն, էջ 32), որ ժամա-
նակակից է ձեւալիներու ապստամբու-
թեան եւ գրեթէ համալրակ Գզիր օղլուի,
աւելի մանրամասն տեղեկութիւն կուտայ
անոր մասին: «1591ին, կը գրէ, նախ ել
ոմն քուրդ, որ Գզիր օղլի առէին: էր սա
լալիներու շարժումը, որ լաւ ուսում-
նասիրուած չէ եւ կը քուի շիւ շարժում
մը ըլլալ (Տես Քրամերսի յօդուածը Դա-
րա Եագրնիի մասին Խալմական Համալ-
նագիտարանին մէջ):

Անկարելի չէ որ այս շարժումին մէջ
կարեւոր դեր մը կատարած ըլլան Փոքր-
Ասիոյ Թիւրքմենները, ինչ որ պիտի բա-
ցատրէր Քեօնօղլուի տեսանիւն մէջ
քիւրքմէն ցեղախումբերու անունները:
Տես Kezvrulu Zade Mehmed Fuad, *Les
Origines du Bektachisme*, Actes du
Congrès International d'Histoire des Re-
ligions, Paris, 1925, II. pp. 403-404.

Հայ պատմագիրներու գրչին տակ,
ձեւալի բառը ստացած է նաեւ աւագակի,
կողոպտիչի իմաստ: - ձեւալի ապստամ-
բութիւնները Թուրքիոյ զանազան մասե-
րուն մէջ ծագած են իրարմէ՝ անկա-
խաբար:

ի սահմանացն Տիւրիկոյ (Տիւրիկ) եւ Կաթախայ (Գէմախ), ի զեզջէն որ Տոստալի (36) կոչի, եւ եւն ամենեքեան զողբ եւ աւաղակք» եւ կը շարունակէ պատմելով ապստամբին ձերբակալութիւնն ու մահը:

Այս Գղիբ օղլու Մուսթաֆան նոյնութեամբ կը գտնուի կովկասեան խումբին մէջ, Կիրիբօղլու Մուսթաֆա անունով (35): Ինչպէս կը տեսնուի Քուրդ է ան, եւ ոչ թէ Թիւրքմէն պէյ մը, ինչպէս կարծած է Պ. Պորաթաւ:

Դաւրթեցի եւ Դարանաղցի կը լիչեն նաեւ ուրիշ ապստամբներ, որոնցմէ շատերուն անունները կը գտնուին թուրք պատմաագիրներու մէջ ալ, որոնցմէ օրոտած է Համեր (Պատմութիւն Օսմանեան կայսրութեան, Ֆրանսերէն, թարգմանութիւն, է. զ. 41, Բ. զ. 43) ձեւաւորներու պատմութիւնը գրելու համար:

Այս տեղեկութիւններէն կը հետեւի ուրեմն որ 1591ին (37) Գղիբ օղլի Մուս-

թաֆա անուն քիւրտ աւաղակ մը միացած է Քեօօղլու անուն աշուղ մը, որուն յօրինած տաղերը կ'երգուէին երբ Ա. Դաւրթեցի, չուրջ 1660ին, իր Պատմութիւնը կը խմբագրէր: Քեօօղլուի տէսթանին մասին առաջին վկայութիւնն է ասիկա: Պատճառ մը չկայ 1593ին գրուած տաղին եւ ուրիշ բանաստեղծութեանց հեղինակ կամ երգիչ Քեօօղլուն չնոյնացնելու համար Դաւրթեցիի յիշած Քեօօղլուին հետ (38): Ինչպէս ցոյց պիտի տանք քիչ վերջ, Քեօօղլուի տէսթանը Ժէ. դարէն սկսեալ մինչեւ ԺԹ. դարուն կէսերը կրած է յաւելումներ, եւ անկասկած կրած է նաեւ աշտափոխումներ եւ կրճատումներ: Անտղի է ուրեմն ենթադրութիւններ ընել Քեօօղլուի տէսթանին սկզբնական պարունակութեան մասին: Ինչ որ ստույգ է, սա է թէ Քեօօղլու Գղիբ օղլու Մուսթաֆան շատ կը յիշէր իր խաղերուն մէջ, եւ մե. դի հասած խմբագրութիւններով ալ կը հաստատուի այս պարագան, թէ եւ Գղիբ օղլու եւ Քեօօղլուի յարաբերութիւնները միշտ նոյն ձեւով չեն ներկայացուած (Բ. Նախիլ, էջ 49-50): Դժբախտաբար յայտնի չէ թէ Գղիբօղլուի ապստամբութիւնը քանի տարի տեւած է: Դարանաղցի (էջ 32) կը պատմէ թէ անոր դէմ գրկուած զօրիչ ոյժերը միայն զայն եւ անոր քեհեան կրցան ձերբակալել, որ Պոլսոյ մէջ սպաննուեցան. բայց ոեւէ թուական չի նշանակեր: Եթէ այս ապստամբութեան տեւողութիւնը տասր տարի ենթադրենք, 1601ի ատենները Քեօօղլու կրնայ ուրիշ խումբի մը միացած ըլլալ եւ կամ վերադարձած ըլլալ աշուղի նուաղ վտանգաւոր կեանքին: Քեօօղլուի տէսթանին զանազան խմբագրութեանց նոր քննութեամբ մը միայն թերեւս կարելի ըլլայ մօտաւորապէս

(35) Բ. Նախիլ, էջ 49:

(36) Ռ. Քիբերդի փոքր Ասիոյ քարտէսին (1/4000.000) վրայ այս գիւղը նշանակուած է Տոսթալ անունով, Գարա-Պուլագի եւ Եփրատի միացման կէտին մօտ:

(37) Դաւրթեցին առանց ժամանակադրական կարգի յիշած է ձեւալի ապստամբներու անունները: 1603ը թաւիլիի եւ ո'չ թէ Գղիբօղլուի ապստամբութեան բռնակամն է:

(38) Տօք. Բիգա Նուր Ռոյն յօդուածին մէջ կը յիշէ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Քեօօղլու ծնած է Անի, բայց ըստ ուրիշ աւանդութեան մը անհաւանական չի գտնուիր որ Տաղիս-տանցիի մը գաւաղը ըլլայ:

ճշգրիտ թէ անոր ո՛ր մասերը կ'ընեն ստու-
գապէս Քեոսողլուի հեղինակութիւնը
ըլլալ:

Քեոսողլուի ո՛չ ծննդավայրը (39) և
ո՛չ ալ ծննդեան և մահուան թուական-
ները ծանօթ են. բայց Դաւրիթեցիի վր-
կայութենէն կարելի է հետեւցնել որ
1660ի առնձները մեռած էր արդէն: Իր
անունը կրող աշխարհադրական վայրե-
րէն ճատերը կը գտնուին Անդրկովկասի
մէջ. բայց ասիկա փաստ մը չէ թէ ինք
այդ հողամասին գաւակն էր: Երեւոյթը
կրնայ հետեւանք ըլլալ իր ժողովրդա-
կանութեան:

Քեոսողլու անուն ձեւալի աշուղի մը
դոյութենէն չի հետեւիր թէ իր անու-
նով մեղի հասած գիւցաղնալէպին հե-
րոսը ինք է, ինչպէս ներկայ խմբադու-
թեանց մէջ: Քեոսողլու իրր ասպտամ-
րապետ ունէ՛ դեր կատարած չի թուիր
ըլլալ: Թուրք պատմագիրները իր անու-
նը յիշած ըլլալու չեն, քանի որ ո՛չ մէկ
թուրք գիտնական այդ անունին չէ հան-
դիպած ձեւալի ասպտամբներու շարքին:
Դարբանաղցի, որ քսանէ աւելի ձեւալի
պետերու մասին կը գրէ, անոր անունն
անդամ չի յիշեր: Կարելի է եզրա-
կացնել թէ Քեոսողլու Գրգըրօղլու
Մուսթաֆայի և թերեւս ուրիշ ձեւա-

(39) Նշանաւոր աշուղ Քեոսողլուի մը
յիշատակութիւնը կ'ընէ մահու եվիլիս
Զէլէպի փե. դար) իր Ուղեւորութեանց
մէջ (Ե. հատոր, էջ 283) 1659ին պատա-
հած դէպքի մը առթիւ, առանց ճշգրիտ
քէ երբ ապրած է ան: Այս Քեոսողլուն
կրնայ տէսքանին հեղինակը ըլլալ եւ էվ-
լիս կրնայ գայն լսած ըլլալ 1649էն ա-
ռաջ: Ուշագրաւ է սակայն որ էվիլիս
տէսքանի մը խօսք չ'ընէր բնաւ:

լինելու ալ միացած է իրր աշուղ: և
այդ առթիւ մասնակցած ալ է անոնց
սխառագործութեանց. բայց իր դերը կա-
յացած է աւելի երդելու և պատմելու
քան թէ կոռելու մէջ: Կրնայ ըլլալ ո՛ր
իր երգերուն մէջ իր անձին, մասին ալ
խօսած և ուրիշներուն քաջագործու-
թիւնները իրեն վերադրած ըլլայ, բայց
իր տէսթանը ոչ թէ Քեոսողլու անուն
հերոսի մը տէսթանն է, այլ Քեոսողլու
անուն աշուղի մը հեղինակած տէսթանը
որ երեք հարիւր տարուան ընթացքին
կրած է յաւելումներ, ինչպէս նաեւ
պատշաճեցումներ այն միջավայրերուն
ուր պատմուած և երգուած է: Իրեն վե-
րադրուած տաղերուն լեզու, մեծ մա-
սամը կը նմանի ԺԶ. և ԺԷ. դարերուն
փոքր ասիական աշուղներուն լեզուին
(40), ինչ որ լիովին կը հաստատէ տէս-
թանին, կազմութեան թուականին մասին
մեր եզրակացութիւնը:

Ըստ այսմ, անհաւանական չէ
որ, ԺԶ. և ԺԷ. դարերու օսմանեան
պատմութեան և Քեոսողլուի տեսթանին
մէջ յիշուած դէպքերուն ուշադիր հա-
մեմատութեամբ, կարելի ըլլայ գտնել
այն պատմական դէմքերը որ, զանազան
անուններով հերոսացած են Քեոսողլուի
տէսթանին մէջ: Համբաււոր Ապաղա
փաշան, որ կրնար ըսած ըլլալ

Ալվէրիս պէն Էրմէնիմին հաչընը (41)
մեղի կը թուի ըլլալ Քեոսողլուի հերոս-
ներէն մին:

Քեոսողլուի բարեկամութիւնը քրիս-
տոնեաներու և մասնաւորապէս Հայերու
հանդէպ ձեւալիներէն ոմանց զգացում-

(40) Բ. Նաիլի, Նաիլի, էջ 121:
(41) Տես Դարբանաղցիի մէջ Ապաղաի
հայասիրութեան փաստերը:

ներումն արտայայտութիւնն է իրապէս (42), եւ եթէ հերոսը մերթ շիւի է եւ մերթ սիւննի, պատճառը այն է որ ապստամբներէն ոմանք, կուսելէ վերջ օսմանեան բանականերուն դէմ, անոնց միացած են ընդդէմ Պարսից:

Քեօսողլու տաղանդաւոր աշուղ մըն է, որ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն սիրելի եղած է իր ապատառտենէ եւ արդարաւնդ իր սղիով, ճշնշուածներու եւ մանաւանդ սիրահարներու համար իր բարեկամութեամբ եւ իր մարտական երգերով: Քեօսողլու դարէ զար անձնաւորած է հօրին դէմ ըմբոստութեանն ողիւն եւ արեւելեան միջալայրին յատուկ աստեաթի տիպար մը: Իր ժողովրդականութեան շնորհիւ է որ ուրիշ աշուղներ ալ երգած են իր տէսթանը եւ դաշն ճոխացնելով փոխանցած են մինչեւ մեզի:

Վերոյիշեալ երկու գլխաւոր պատմական գէպքերուն հետ, Քեօսողլուի տէսթանը կը պարունակէ նաեւ Խրիմի խաներուն դէմ պատերազմներէն զրուսացներ (43) ժողովրդական կարգ մը հաւատալիքներ, որ ուշ ժամանակներու մէջ կապուած են Քեօսողլուի անունին հետ (44) եւ նոյնիսկ ժիւ. դարուն պատահած եղելութիւններ: Օրինակի համար, Մարաշի խմբադուրթեան 114րդ հատուածին մէջ (45), զործածուած է «Բորտեսթան» (բողոքական) բառը, զոր Պ. Պորաթաւ, վստահ չըլլալով ո՛չ բանին ընթերցման եւ ո՛չ ալ իմաստին, ա-

րարական տառերով տպած է, ինչպէս որ գտած է Մարաշի արարատաւ հաւաքածոյին մէջ (46):

Բայց Քեօսողլուի տէսթանին պարունակէ նաեւ վիպային (զրուցային, ֆոքլորական տարրեր, սրանցմէ մէկը յիշեցինք արդէն (էջ 22): Այս վիպային տարրերը, որ խառնուած են պատմական գէպքերու հետ, հաւանականաբար կը զտնուին ուրիշ ժողովուրդներու զրուցներուն մէջ ալ: Ճշտելու համար անոնց աղբիւրները, անհրաժեշտ է մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մը (տես ստեղծան. 50ր վերջին մասը):

Տ.- ԱՐՇԱԿ Բ. Ի ՎԷՊԸ

ԲԵՌՈՒՕԴԱՆԻՍԻ ՏԷՍԹԱՆԻՆ ՄԷՋ

Այս վիպային տարրերէն մէկը կը կարծենք ստեղծել Ք. Հայոց Արշակ Բ. Թաւուրին վէպին մէկ մասն է:

Տէսթանին մէջ չորս զրուսագ կայ, որոնք չեն կրնար — գէթ մինչեւ այժմ — բացատրուիլ ո՛չ Քեօսողլու աշուղին ո՛չ ուրիշ հերոսներու, ո՛չ թուրքեպարսիկ պատերազմներու եւ ո՛չ ալ ձեւալիներու ապստամբութեան պատմութեամբ կամ տէսթանին մնացեալ տարրերով:

ա.) Քեօսողլուի հօր (Միրզա Սարաֆի) կուրութեան պարագաները, բ.) Քեօսողլուի ամբողջին շինութիւնը, գ.) իր ամուսնութիւնը արքայական իշխա-

(42) Հմմտ. Դարանաղցի, էջ 25-26, 143 եւ 150:

(43) Բ. Նաիլի, էջ 100:

(44) Բ. Նաիլի, էջ 143:

(45) Բ. Նաիլի, էջ 214:

(46) Կիլիկիոյ Հայերը «բողոքեալ» կ'արտասանեն: Նոյն հատուածին մէջ կը հանդիպինք նաեւ «ճափկէօս» բառին, որուն իմաստը անհասկանալի մնացած է Պ. Պորաթաւի: Ասիկա «ժամկոչ» բառն է, ըստ Կիլիկեան արտասանութեան:

նուհիւրի մը հետ եւ գ.) իր ընթացքը Պոլսու վաշաշի վրանին տակ :

Ա.) Արշակի հայրը իր գերիշխան արքային ներկայացուցիչին կը նուիրէ ձի մը, որ իր երկու հրաշալի ձիերուն լաւագոյնը չէ, եւ այս պատճառաւ կուրութեան կը դատապարտուի: Այս ձի — երբ, որ ծնած են ջուրին եղբրքը արածող եւ ջուրէն ելլող ձիերէ, ունին գերբնական յատկութիւններ և զօրութիւն կը պարգեւեն անոնց որ կը հեծնան իրենց վրայ:

Քեօօղլուի հայրն ալ նմանապէս ունի երկու ձի, որ Արշակի հօր ձիերուն նման հրաշալի ծնունդ մը ունին եւ գերբնական յատկութիւններ: Միւրդա Սարբաֆ այս ձիերը կը նուիրէ իշխանին, որ անոնց չի հաւիր, եւ այս պատճառաւ կուրցնել կուտայ անոր աչքերը:

Կարելի չէ ասկէ աւելի նմանութիւն ակնկալել իրարմէ տաճորհինդ գոթ տարբերութեամբ զրի ստնուած երկու զրուցախառն պատմութեանց միջեւ: Տիրանի կուրացումը պատմական զէպք մըն է, որուն պատճառը կրնայ ձի մը եղած ըլլալ: Հայաստանի մէկ սաղապօլին կամ Թազուորին Իրանի արքային գէջ ձի մը կամ ձիեր նուիրած ըլլալուն պատճառաւ կուրացումն ալ անկարելի չի կրնար նրկատուիլ: Հետեւաբար, ինչպէս արդէն ըսինք, այս զրուցախառն պատմութիւնը կրնայ Հայաստանի մէջ ծնունդ առած ըլլալ: Ամէն պարագայի մէջ խորապէս ուշագրաւ է որ Արշակ Բ-ի եւ Քեօօղլուի գերացանալէպէրը կը սկսին գրեթէ բացարձակապէս նոյն ձեւով եւ թէ Արշակի վէպէն առաջ նման զրոյցի մը գոյութիւնը ծանօթ չէ: Իրաւ է որ հրաշալի ձիերու ծնունդին մասին հայկականին նման հաւատալիք մը գոյութեան

թիւն ունի կեդրոնական կամ արեւելեան Ասիոյ Թուրքերուն մէջ ալ. բայց այդ հաւատալիքը այս երկու ժողովուրդներուն յատուկ չէ միայն, այլ եւ Ռուսներուն եւ հաւանականաբար ուրիշ ժողովուրդներուն ալ: Բայց ուրիշ տեւէ տեղ, որչափ որ գիտենք, գոյութիւն չունի զրոյց մը թէ վատ ձիւ նուհիւրի մը պատճառաւ իշխանի մը կամ անհատի մը աչքերը կուրցուած են իր տիրոջ կողմէ (47):

Բ. — Չամլը-Պէլ (48) ամբողջին չի նութիւնը, Քեօօղլուի գործունէութեան առաջին շրջանին իսկ, չի կրնար բացատրուիլ ո՛չ ձեւալիններու ապստամբութեամբ եւ ո՛չ ալ Թուրքեւպարսիկ պատերազմներով: Այս քաղաքին շինու-

(47) Թուրք գիտնականները Քեօօղլուի զրոյցը նկատելով հին քրմական զրոյցի մը ձեւափոխութիւնը եւ հետեւելով Պ. Վելիտիի վարկածին (Բ. Նախի, էջ 153-154), անոր ծագումը կը փնտռեն Թուրքմէններուն արեւմտեան Ասիա տարածուելէն առաջ, Սասանեանց եւ կոֆ-Թիւրքերու պատերազմներու շրջանին մէջ, այսինքն 567 թուէն վերջ մինչեւ Պարսկաստանի գրաւումը Արսքներու կողմէ (Լ. դար): Քեօօղլուի անձին եւ դիւցազնավէպին մէջ յիշուած դէպքերուն մեծագոյն մասին պատմականութիւնը ընդունելի վերջ, տեղի չի մնար այլ եւս բնական այն փաստերը, որ, Պ. Վելիտի եւ Պ. Պորաքաւ կը պարզեն ի նպաստ այս վարկածին: Քեօօղլուի զրոյցին ուսումնասիրութեան մէջ այժմ վիճելի կրնայ ըլլալ միայն զրոյցային մատերուն ծագման հարցը:

(48) Այս անունը իր տարբերակները ունի:

թիւնը, ալ փաստ մըն է թէ զրոյցը չէր
կընար թիւրմէններուն կամ խօղպէքնե-
րուն մէջ ծնունդ առած ըլլալ, սրովհե-
տեւ ասոնց նման վաշկատուն ցեղերու
ընկերային վիճակին եւ հոգեբանութեան
համապատասխան չէ քաղաքի մը կամ
ամբողջի մը չինութիւնը:

Արշակունի եւ Չամբը-Պէլի հե-
նարկութեանց պարագաներու միջեւ
ծրդ հատուածին մէջ ցոյց տրուած հան-
գիտութիւններէն այն եզրակացութեան
կարելի է յանդիլ որ Չամբը-Պէլ Արշա-
կունիէն է, տարբեր անունի մը տակ:
Պատճառ մը չկայ Արշակունիի հիմնադ-
րութիւնը պատմական իրողութիւն մը
չհամարելու, եւ Հ. Յ. Աստուրեանի
մեկնութիւնը, թէ Արշակի այս ձերնա-
րկին նպատակն էր նախարարներէն ան-
կախ արքայազնաց բանակի մը կազմու-
թիւնը, բոլորովին համոզիչ կը թուի
(49):

Գ.- Քեօռօղլուի ամուսնութիւնը ար-
քայազն իշխանուհիի մը հետ նմանա-
պէս չի կրնար բացատրուիլ ԺԶ. եւ ԺԷ.
դարերուն պատմական դէպքերով: Ո՛ր
մէկ աւագակ կամ ապտոմա իշխանուհի
մը փախցնելով չէ ամուսնացած անոր
հետ, մինչ Արշակի եւ Քեօռօղլուի ամ-
ուսնութեանց պարագաները բոլորո-
վին կը նմանին իրարու: (50)

(49) Անդ, էջ 296:

(50) Սամասարի (Սասնայ Ծոեր) եւ
Քեօռօղլուի ամուսնութեան պարագա-
ները զրեթէ բացարձակապէս նման են:
Կրնայ առարկուիլ հետեւաբար թէ ցոր-
չափ ապացուցուած չէ որ Սասնայ Ծո-
երուն վիպային մասը — ուր հարեւան-
ցի ակնարկով մը, տասնէ աւելի ուշա-

Գ.- Պուլու փաշայի վրանին տակ
Քեօռօղլուի անխոհմութիւնները բոլոր-
ովին կը նմանին Արշակի յախուսն ին-
թացքին՝ Շապուհի վրանին տակ:

Այսպէս ուրեմն, ցորչափ Արշակի
վէպէն աւելի հին զրոյց մը երեւան չը-
ղայ, կրնանք ընդունիլ թէ Քեօռօղլուի
զրոյցին մէկ մասը Արշակի վէպէն
սերած է:

Այս մասը նախապէս պէտք է որ
անջատ ֆղած ըլլայ եւ պատմական
Քեօռօղլուի անունն շուրջ կազմուած
գիւցաղնավէպէն վերջ ձուլուած անոր
հետ: Այս զրոյցը պէտք է որ կոչուած
ըլլայ Ռուշանի կամ Քեօռօղլու Ռուշա-
նի վէպ:

Արդարեւ, Քեօռօղլուի գիւցաղնա-
վէպին այսօրուան ձեւին մէջ, Քեօռօղ-
լու երբ մանուկ էր այս անունը չէր կը-
րեր, այլ Ռուշան (լուսաւոր) կը կո-

գրաւ հանգիտութիւններ եւ երբեմն
բառացի նմանութիւններ գտանք Քեօռօ-
ղլուի դիւցաղնավէպին միջեւ — ազդած է
Քեօռօղլուի տէսքանին վրայ, Արշակի եւ
Քեօռօղլուի ամուսնութեանց պարագա-
ներուն հանգիտութիւնը կրնայ պատմա-
կան ըլլալ: Այսպիսի առարկութիւն մը
կրնայ միշտ ըլլալ, բայց անհրաժեշտա-
բար միշտ չէ: Մեր քեզը հիմնուած չէ
միայն ամուսնութեանց հանգիտութեան
վրայ, որ միւս հանգիտութեանց հետ
միասին կարեւորութիւն ունի: Ա-
ւելցնեմք սակայն վերապահութեամբ որ
Քեօռօղլուի տեսքանին վիպային մասնե-
րը (կամ ամոնց մեծ մասը) կրնան սերած
ըլլալ Սասնայ ծոերէն, Քեօռօղլուն եր-
գող աշուղներուն մեծամասնութիւնը ը-
լալով Հայեր:

չուէր (51): Երևտասարդ հասակին, հօ-
րը վրէժը լուծելէ վերջ է որ կը յայտա-
բարէ թէ այլեւս «Քեօօղլու» պիտի
կոչուի: «Քեօօղլու» անարդական ձաղ-
դէր մըն է, զոր մարդ կը ստիպուի կրել,
որովհետեւ ուրիշները այդ անունը
տուած են իրեն, բայց ինք այդ տեսակ
անուն մը չի տար իրեն: Չի հասկցուիր
նաեւ թէ ինչո՞ւ Քեօօղլու ճիշտ իր հօ-
րը վրէժը լուծելէն վերջ է որ այդ ան-
ունը կ'ընտրէ: Եթէ յայտարարէր թէ
այդ օրէն սկսեալ «անպարտելի» կամ
«յաղթական» եւ կամ անոնց նման անուն
մը պիտի կրէր, անուան փոփոխութիւնը
իմաստ մը կը ստանար: Կարելի չէ
ըսել նաեւ թէ Ռուշան «Քեօօղլու» ան-
ունը կ'առնէ ցոյց տալու համար իր
հայրը կուրցնող իշխանին թէ ինչ որ
իր անարգանք կատարուեցաւ իր հօրը
դէմ (կուրացում) ինք պատիւ մը կը
համարի, որովհետեւ նախ ինք այլեւս
ո՞ր եւ է հանդիպում չ'ունենար իր հայ-
րը կուրցնող իշխանին հետ, եւ յետոյ
այդ իշխանը իր պատիժ եւ ոչ իր ան-
արգանք կուրցնել տուած է Քեօօղլուի
հօր աչքերը: Չ'ըսուի ալ թէ իր հայրը
« կոյր » մակդիրը կը կրէր:

Մեղի կը թուի որ անուան փոփո-
խութիւնը միջոց մըն է մեր ենթադրած
Ռուշանի կամ Քեօօղլու-Ռուշանի վէ-

(51) Զանազան խմբագրութեանց մէջ
այս անունը ուրիշ ձեւեր ալ ունի (Ռէն-
նում - Քեօօղլու - Ռուշան, Ռէնքուլ -
պէյ - Ռուշան, Իրիշուման Ալի) (Բ. Նախ-
լի, էջ 42): Ուշագրաւ է որ հերոսը
պարսկական անուն մը կը կրէ եւ ո՛չ քր-
ական, ինչպէս պիտի էր ըլլաւ եթէ
դիւցազնավէպը ունենար քիւրճիկեան ծա-
գում մը:

պերուն միացումը կատարելու համար
պատմական Քեօօղլուի վէպին հետ: Բ-
սինք որ Ռուշան-Արշակի վէպը պէտք է
որ ի սկզբան անջատ եղած ըլլայ Քեօ-
օղլուի վէպէն, բայց երբ այս վերջինը
մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ,
եւ կամ երբ պէտք դրացուեցաւ Քեօօղ-
լուի հերոսներուն անդթութիւնները ե-
թէ ոչ արդարացնել դէթ չբմեղացնել,
իր արդար վրէժխնդրութիւն մը անոր
հօրը դէմ կատարուած անիրաւութեան,
աշուղները անոր միացուցին Ռուշանի
կամ Ռուշան-Քեօօղլուի վէպը, քանի
որ Ռուշան ալ «Քեօօղլու» մըն էր կամ
արդէն այդ անունը կը կրէր եւ անի-
րաւօրէն կուրցուած մարդու մը դա-
ւակն էր: Երկու վէպերուն միացումէն
վերջ ալ եւս դուրաւ եւ անգրգաւարար
իրարու հետ ձուլուած եւ չփոթուած
են երկու վէպերուն հերոսները: Երբ
Ղ. Աղայեանց կը գրէ թէ «աւանդութիւն
կայ որ Ռուշանի հայրը քեօր չի եղել...
այլ խոր կամ խոռ, որ մի հայ է մեղել
Խոսրոսունեանց ցեղից... եւ նրա խոռ
անունը աղաւաղուել «դառել է քեօ»,
բոտ երեւոյթին երկու վէպերուն ձուլ-
ման մասին հայկական վերջուշումի մը
արձագանդը կ'ըլլայ: (53)

Ուշագրաւ է որ այն դէպքերը որ
տեղի կ'ունենան երբ «Քեօօղլու» կո-
չուած հերոսը տակաւին «Ռուշան» ան-
ունը կը կրէ, կամ քեր անունը նոր փո-
խած է, կը գտնուին Արշակի վէպին մէջ,
բացի Պոլու փաշայի վրանին տակ ան-
ցած տեսարանէն, որ չէր կրնար պատ-

(52) Անի, էջ 13, ծան.:

(53) Ինչպէս ծան. 47ի մէջ ըսինք,
Ռուշան տարբերակի մը մէջ կը կրէ ար-
դէն Քեօօղլու-Ռուշան անունը:

մական Բեռնոզլուի դործունէութեան սկզբնական շրջանին մէջ տեղ գտնել:

Արշակի վէպը պէտք է մաս կազմած ըլլայ այն ժողովրդական զիւցադնապէսին, որ կազմուեցաւ Արշակի աճանապարհներու միջոցին (54) եւ երկարատեւ իր գոյութիւնը պահեց Հայոց մէջ: Եթէ ընդունուի որ Բեռնոզլուի զիւցադնապէսին մէկ մասը սերած է Արշակի վէպէն, պէտք է ընդունիլ նաեւ թէ այս վերջինը իր գոյութիւնը պահած է առնուազն մինչեւ ԺԶ. դար: Մ. Արեղեան կը գրէ թէ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն կադմուած են նոր վէպեր, մասամբ Հայերու ձեռնով, Բեռնոզլուի, Շահ Իսմայիլի եւայլնի մասին: Արեղեան իր այս հաւատումը արդարացնելու համար սեւեւ փաստ չէ տուած, բայց այսու հանդերձ հայ ժողովրդական վէպին խորագէտ ծանօթ իրեն նման գիտնականի մը այս վկայութիւնը կ'արժէ ի մտի ունենալ:

Պ. Պորաթաւ հայ աշուղներու աղբեցութեան կը վերադրէ Հայոց յաճախողէպ յիշատակութիւնը Բեռնոզլուի տեսութանին մէջ (հայ վաճառականին դրուաքը, Քիչէլ Համգա, որ իրմէնի Համգա ալ կը կոչուի, Կեսարիոյ վարդապետները): Այս յիշուած դրուագները կրնան իրական դէպքերու արձագանգը ըլլալ: ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն, հայ վաճառականները ու կարւաւանները կ'երթնէին Պարսկաստանի եւ Փոքր Ասիոյ միջեւ եւ կրնան ենթարկուած ըլլալ ձեռքիներու կամ աւազակներու յարձակմանց: Հայ մը կամ մահմետականացած Հայ մը կըրնայ Համբալի գէրը կատարած ըլլալ:

Ըստ Տօքթ. Բիգա Նուրի, զիւցադնապէսին տարբերակներէն մէկուն մէջ Ալիպաղ ալ Հայ մըն է, եւ Պ. Ա. Սաղըզ-

եան կը հաղորդէ թէ Կեսարիոյ շրջանին մէջ ալ Ալիպաղ իրը հայ ծանցուած է: Եթէ հայ աշուղները աղպարաբար Հայերու պատուաբեր գերեր վերադրել ուզած ըլլային, ինչպէս կը թուի խորհիլ Պ. Պորաթաւ, Ալիպաղ իրը Հայ ներկայացներ, որովհետեւ Ալիպաղ շատ ալ պատուաբեր տիպար մը չէ:

Մեր զգացումը այն է որ թուրքերէն լեզուով պատմուած դրոյցներու եւ վէպերու մէջ հայ հերոսներու գոյութիւնը արդիւնք չէ հայ աշուղներու աղբեցութեան, այլ հայկական եւ թրքական դրոյցներու ձուլման, որը հայ աշուղները կատարած են: Ստիպուած ըլլալով երդիլ թերեւ ԺԶ. դարէն սկսեալ, մահմետական արքունիքներու մէջ կամ աւազանիին առջեւ, հայ աշուղները բնականաբար պիտի փոխէին հին հայկական վէպերու հերոսներուն անունները, եւ իրենց ունիւղերնեւ ծանօթ երկիրնէրուն, միջավայրին եւ հերոսներուն պիտի պատշաճեցնէին իրենց երգերուն բովանդակութիւնը: Այս պարագաներուն մէջ ունէ նշանակութենէ զուրկ է որ Արշակի վէպը հայերէն լեզուով պահուած չըլլայ: Հայերէն ոմանց թրքախօս ըլլալէն չի հետեւիր թէ այդ Հայոց նախնիքը հայերէն չէին խօսեր: Պոլսոյ, եւ թերեւ ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ, Կաղանդի առաւօտը թուրք սիմիթները այդ օրուան համար մասնաւորապէս պատրաստուած սիմիթներ կը ծախէին «Գուշար, գումրուշար, եէնի պուղտայ

(54) Փրոֆ. Բ. Արեղեան գայն կը կոչէ «Պարսից պատեքագի», ուրիշներ «Մամիկոնեանց» վէպ (Տես Սասնա Ծռեր, Ա. Խատր, Յերիվան, 1936, էջ ԺԶ-11-ԺԳ-13, ինչպէս նաեւ Մ. Արեղեան, Հայ ժողովրդական վէպը, Թիֆլիս 1908):

քէպապը» պրտալով, այսինքն «թոչուն-
նե՛ր, աղանիննե՛ր, նոր ցորենի՛ խորո-
ված»։ Թերեւս այս թոչունները եւ ա-
ղանինները Հայոց մէջ Վարդապետին
թոցուած աղանիններն են, եւ «նոր ցո-
րենի խորովածը» նաւասարգեանն տօնե-
րուն հետ կապ ունի։ Բայց ամէն պարտ-
ապալի մէջ անոնք ոչ թէ թրքական, այլ
փոքր-ասիական ժողովուրդներու հին
տօնախմբութեանց զերապրուէներն են։

9. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր վերլուծումներուն յետ վարկած-
ներուն համաձայն այժմ Քեօսողլուի
տէքստն անուշով ծանօթ դիւցաղներ-
դութիւնը

ա.) Կազմուած է Կովկասի եւ Փոքր-
Ասիոյ մէջ եւ անկախ է Կասպից Ծովէն
դէպի արեւելք նոյն անուշով դոյութիւն
ունեցող դիւցաղներդութիւններէն, որոնց
հերոսը Կապէս տարբեր է Քեօսողլուի
անձնաւորած տիպարէն։

բ.) Գոյութիւն ունեցած է Քեօսողլու
անուն աշուղ մը, որ ապրած է ԺԶ-ԺԷ.
դարուն եւ միացած է ձեւալիներուն։

գ.) Այս Քեօսողլու աշուղը պատմած
ու երգած է իր եւ ընկերներուն քաջա-
դործութիւնները, ինչպէս նաեւ ասպա-
տակային ուրիշ արարքներ։

դ.) Իր տէսթանը դարերու ընթացքին,
մինչեւ զրեթէ մեր օրերը, կրած է յա-
ւելումներ։

ե.) Ինք անձնաւորած է բազմաթիւ
հերոսներ, եւ իրեն վերադրուած են ա-
րարքներ, որոնց ինք մասնակից չէ ե-
ղած եւ զորս չէ պատմած։

զ.) Իր տէսթանը ո՛չ թէ իր անձին
մասին պատմութեաններուն, այլ իր պատ-
մած ու երգած դէպքերուն, տէսթանն է,

դրուցային տարրերու հետ խառնուած։

է.) Տէսթանին մէջ մուտ դրած է Հա-
յոց Արշակ Բ. թագաւորին վէպէն մաս
մը։ Արշակ առած է Ռուշան կամ Քեօ-
սողլու-Ռուշան անունը։

ը.) Արշակի վէպը կրնայ կազմուած
ըլլալ հայկական հողի վրայ։ Ամէն պա-
րագայքի մէջ, մինչեւ այսօր անոր նմա-
նող աւելի հին վէպ մը չէ գտնուած։
Այսպէս, թուրքերէն լեզուով պատմուած
դիւցաղներդութեան մը մէջ պահուած է
հայ թագաւորի մը վէպին մէկ մասը։

թ.) Ներկու վէպերուն ձուլումը կա-
տարուած է ամենայն հաւանականու-
թեամբ հայ աշուղներու կողմէ։

Շարաթաթերթի մը սահմանները թույ-
լատու չէին որ այս աշխատութեան ինչ
ինչ մասերը աւելի ընդլայնէինք։ Բայց
կը կարծենք որ ըսինք ինչ որ էական էր
եւ ձեռնհասներուն կը մնայ այժմ դատել
թէ մեր վերլուծումները ո՛րքան ճիշդ են
եւ մեր վարկածները՝ ո՛րքան հաւանա-
կան։

Վերջացնելէ առաջ սրբութեան կը համա-
րինք մեր շնորհակալքը յայտնել նախ
«Ապագայ»ի խմբագրութեան որ այսքան
ընդարձակ դրութեան մը տեղ տուաւ իր
էջերուն մէջ, յետոյ բրոֆ. Ն. Աղսնցի եւ
Պ. Արմենակ Սաղրդեանի, ինչպէս նաեւ
քանի մը բարեկամներու, որ աղբիւր մը
մատնանշելով, տեղեկութիւն, մը հաղոր-
դելով, հաղուադիւտ գիրք մը հայթայ-
թելով կամ թարգմանութիւն մը կատա-
րելով իրենց աջակցութիւնը չղարացան
մեզի։

Բայց հարկ կա՞յ ըսելու որ առանց
Պ. Ժորժ Տիւմէզիլի եւ Պ. Բերթեւ Նալիի
Պորաթաի ուսումնասիրութեանց այս
աշխատութիւնը, նոյն իսկ իր ներկայ
անկատար ձեւով, չէր կրնար պատրաս-
տուիլ։

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

1.- Խոժըոյի գիրքը Փրանսերէնի թարգմանուէր. Alexandre Chodsko et Adolphe Breulier, *Aventures et Im-provisations de Kouroglou* (Revue de l'O-rient, 1855-1857).

2.- Ղ. Աղայեանց Քեօսողլուի մասին գրած է Աղբիւրի մէջ (առաջին մասը՝ 1887ի 4րդ թիւին մէջ) :

3.- Պ. Ա. Ալսոյաճեան (Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 603-4) Քեօսողլուի տէսթանին հերոսը նոյնացուցած է Դաւրիթեցիի յիշած աշուղին հետ :

4.- Քեօսողլուի կեանքին եւ բանաստեղծութեանց մատենադիտութեան վըրայ, զոր հրատարակած է Պ. Պորթալ, աշխատութեան ընթացքին յիշուած քանի

մը գիրքերէն դատ, աւելցնել հետեւեալ-ները ըստ Պ. Թ. Ջաքարեանի (Աղբիւր, 1889ի 4րդ թիւ) .

ա.- Քաւագ թերթ, 1846, թիւ 39 :

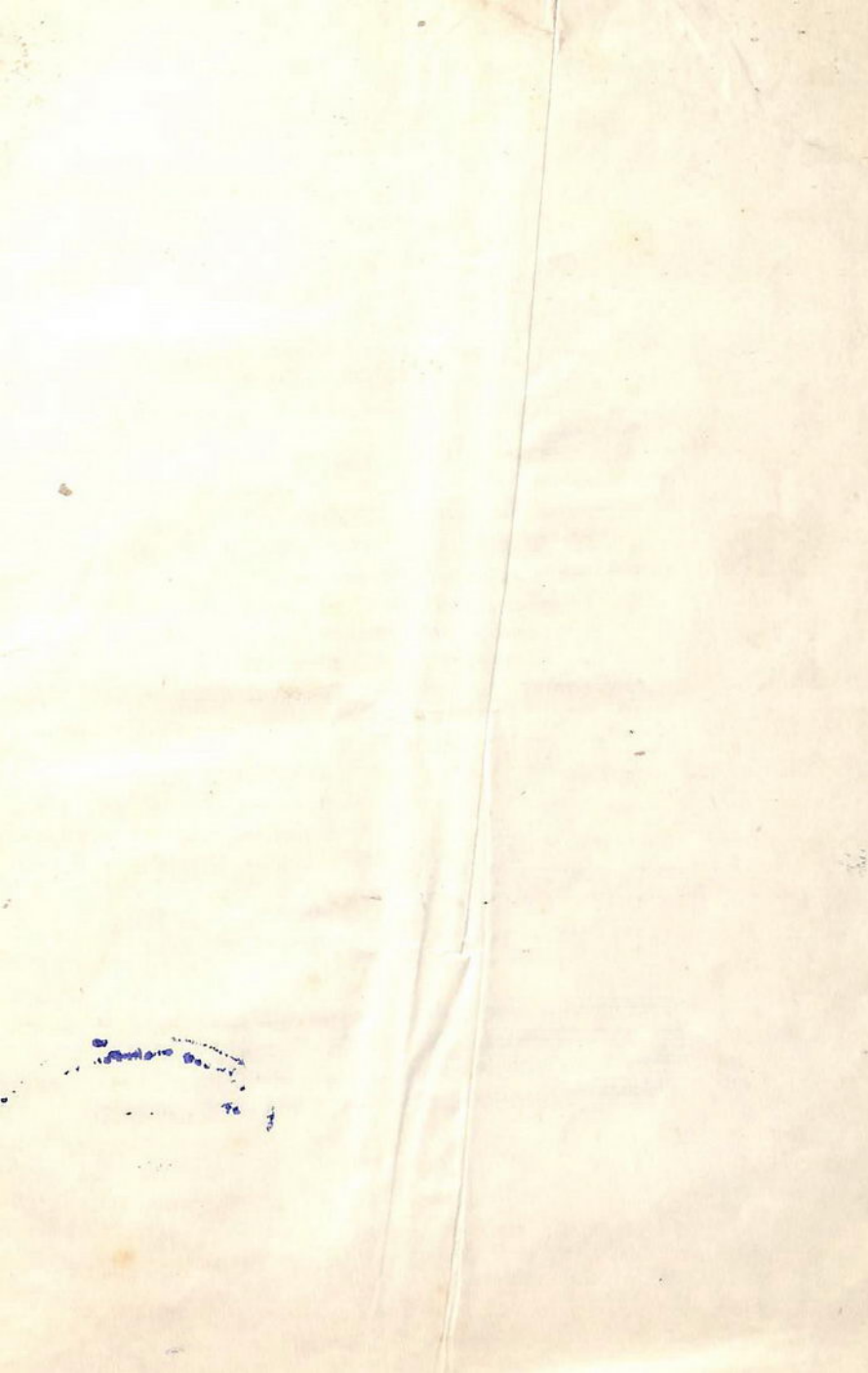
բ.- Աթէշէսքվէննիա Ջափիսփի, 128-129 հատոր (Օչէրփի Ջափատնալօ գա՛ Քաւագիա յօդուածին մէջ) :

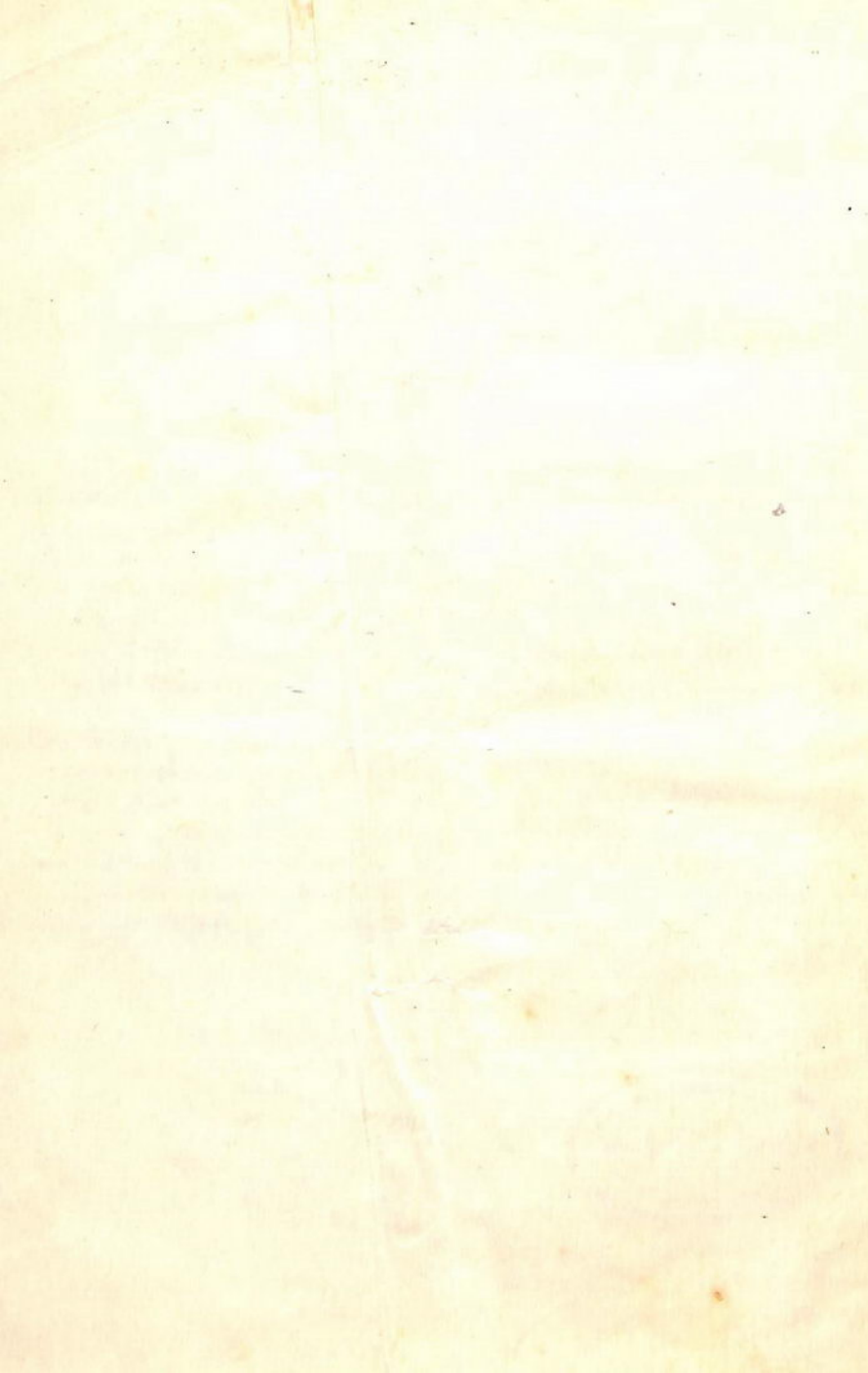
գ.- Սալրէմէննիփ, հատոր 59, թիւ 10, բաժանում 4, էջ 48-54 :

դ.- Սըն Աթէշէսքվա, թիւ 10-16 :

5.- Պորթալ Պ. Բերթել Նաիլի մա-կանունն է : « Քեօսողլու Տեսթանը »-ն հրատարակուած է Բերթել Նաիլի անու-նով, որով գիրքը յիշուած է միշտ այս վերջին անունով :

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

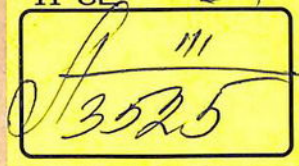
Էջ	ՍԽԱԼ	ՈՒՊԼ
7 աջ սխմակ, տող 7	Աղբյուրէյճան	Աղբյուրէյճան
8 ,, ,, տող 16	կուռէ	կուռէ
10 ,, ,, վարէն երրորդ տողը պետք է ըլլայ չորրորդ տող, եւ չորրորդը՝ երկու		
11 ձախ ,, տող 23	գործածէ: գործէ գործը եւ սկսածակողմէ պէտքերը:	
13 ,, ,, ջնջել սխմակին մէջ տեղում		վերագրել
13 ,, ,, տող 32	ուռիչին	ուռիչին
14 ,, ,, տող 13-14	Անդրանիկ	Նոյնի
14 ,, ,, ջնջել վարէն երկրորդ եւ յարդ տողերը		
15 ,, ,, տող 12	Հակասակ	Հակասակ
17 ձախ ,, տող 24	ջնջել ճորտ բառը	
18 ,, ,, տող 25	ջնջել ճորտ բառը	
28 ձախ ,, տող 14	կը գնեն խնձոր	գնեն միրգ, խնձոր
21 ,, աջ ,, տող 23	գործները	գործները
23 ձախ ,, վերջին տող	չէկ	գործ
24 աջ ,, տող 25 եւ 26	չէկ	գործ
28 աջ ,, տող 21	յատկանշը	յատկանշը
32 ձախ ,, 32րդ տողէն վերջ աւելցնել՝		
	իւր տիրոջ կամ գերիշխան թագաւորին	
32 աջ ,, ջնջել երկրորդ տողը		
Ամէն տեղ Պարաթաւի տեղ կարգաւ Պարաթաւ		

ԾԱՆ. Այս աշխատութեան առաջին 32 էջերը տպագրուած են Պ. Խ. Մաքիկեանի տպարանին մէջ, իսկ 33 - 45 էջերը՝ Պ. Բ. Թօփալեանի, Լրագր տպարանին մէջ: Տպագրութիւնը աւարտած է 1939 Հոկտեմբերին:

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0069629

FOLIO 111

3525